

“(HASTALIKTA) BULAŞICILIK YOKTUR” HADİSİNİN İSNAD VE METİN AÇISINDAN TAHLİLİ

Salih KESGİN*

Özet: “(Hastalıkta) bulaşıcılık yoktur” ibaresini içeren hadisler, erken dönemlerden itibaren akla aykırı bulunarak ya da “Hastalıklı olan sakın sıhhatlilerin yanına sokulmasın” ve “Cüzzamıdan arslandan kaçır gibi kaçın” gibi hadis rivayetlerine ters düştüğü ifade edilerek tenkid edilen hadis rivayetlerindedir. İhtilafü'l-hadis edebiyatının önemli kaynaklarından Te'vilu Muhtelifü'l-Hadis'inde İbn Kuteybe, (ö.276/879) bu hadisleri açıklarken “bulaşıcılık” kavramını ikiye ayırarak izah etmiş; veba gibi hastalıkları, kendi zatıyla bulaşıcı olanlar ve cüzzam gibi hastalıkları da kokusu vb. bulaşıcı olup zatında bulaşıcılık bulunmayanlar şeklinde tasnif ederek bu itirazlara cevap vermiştir. Ancak hicri üçüncü asrın tıp âlimlerinden Ebubekir er-Râzî'nin (251-313/865-925), vebayı da cüzzamı da bulaşıcı hastalık olarak vasıflandırmış olması Hz. Peygamber'in bu beyanının nasıl anlaşılacağı hususunda bizi araştırma yapmaya sevkettirir. Bununla birlikte; İbn Kuteybe'nin ilgili hadislerdeki bulaşıcılık kavramının hastalığın sirayeti yerine uğursuzluğun sirayeti anlamına geldiğine işareti de “(Sirayet) bulaşıcılık” (...عَدْوَى) ifadesindeki muradı anlama çabamızı daha da derinleştirmemizi gerektirmektedir. Çalışmamızda öncelikle, Kütüb-i Sitte kaynaklarında “(Hastalıkta) bulaşıcılık yoktur” (...عَدْوَى) beyanıyla nakledilen hadislerin her bir tarihinin isnad tahlili gerçekleştirilecek ardından da metin tahlili yöntemiyle bu beyanı ile Resulullah^(s)'in muradının ne olduğu tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Bulaşıcılık, hastalık, uğur, uğursuzluk, muhtelifü'l-hadis

The Isnad and Matn Analysis of “There is no contagion...” Hadith Narration

Abstract: Hadiths which mentions that “there is no contagion” has been criticised because of its externally contradictory content in the face of reason and also other hadith narrations. Ibn Qutayba (d.276/879), in his monumental work on “mukhtalifu'l-hadith” which is *Ta'wilu Mukhtalifi'l-Hadith*, clarified the meaning of this hadith by dividing diseases into two: Communicable diseases like plague and non-communicable diseases like leprosy: However, Abu Bakr ar-Râzî (b.251/865-d.313/925) who is a prominent medical scholar of third century AH, accepts both plague and leprosy as a communicable disease. These different approaches to the contagion affects the perception on “there is no contagion” (...عَدْوَى) narrations and directs us to focus on these narrations. In our study first of all, the isnad of each hadith variant which is narrated within the al-Kutub al-Sittah will be examined, then secondly the meanings of these narrations will be clarified by performing text analysis. At the end of the study, the results which is obtained during the study will be presented.

Key words: Contagion, disease, augury, evil omen, mukhtalifu'l-hadith

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

Bir şeyin önemi onun icra ettiği fonksiyona göredir. Hadisin önemi de müslüman ferdin hayatında uygulamaya koyacağı amelî ve itikâdî tutumların tümünde müracaat kaynağı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda hadis ve sünnet, vahyin ışığında, müslüman bireylerin davranışlarının en temel kurucu değeri olma konumundadır. Ancak; Resulullah(s)'ın söz, fiil ve takrirlerini sonraki nesillere aktaran hadislerin; bilginin nakledilişi esnasında yön ve anlam kaymasına uğrayıp uğramadığı, vürûdu esnasındaki bağlamsal niteliklerini koruyup korumadığı te'yit edilmeden bu kurucu değer olma vasfını îfa etmesi mümkün değildir. Bu kapsamda, nakledilen ifadenin hangi bağlamda söylendiği, kimlerin bu rivayeti bizzat duyduğu, kim tarafından nasıl anlaşıldığı ve aktarıldığı, rivayet edilen hadis metninin anlam dünyasına râvinin vakıf olup olmadığı hususları hiç şüphesiz metne yöneltmesi gereken soruların başında yer alırlar. Aktarılan ifadelerin neye dair söylendiği ve hangi soruna karşı ifade edildiğinin sorgulanması aynı zamanda metni doğru anlamamanın da vazgeçilmez bir koşuludur.

Bu bağlamda çalışmamızda “(Hastalıkta) bulaşıcılık yoktur” (لَا عَدْوَى ...) ifadesi ile klasik kaynaklarda yer alan hadis rivayetlerini değerlendirme çabası içinde olacağız. Hastalıkta bulaşıcılığın olmadığı beyanını aktaran bu rivayetler, akıl ve müşahedeye ters görülmüş ve yine Hz. Peygamber'den aktarılan “cüzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçınız”¹, “Sakin hasta deveyi sağlam devenin yanına uğratmayın”² şeklindeki hastalıkta bulaşıcılığın var olduğunun kabul edilmesine bizi şahit kılan hadislerle de uyuşmadığı ifade edilerek tenkit edilmişlerdir.³

İbn Kuteybe (ö.276/889) *Te'vilu muhtelifi'l-hadis* adlı eserinde çalışmamıza konu olan hadislere yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla genel olarak hastalıkları tasnif etmekte; cüzam vb. hastalıklarda hastanın çevresine kötü koku yayılma durumu olduğu için; sirayetin, burada kötü kokunun vb. bulaşması anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bunun karşısında ise veba vb. hasta-

1 Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiü's-sahih*, Darü't-Te'sil, Kahire 2012/1433, Tıb 19.

2 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 53.

3 İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslami, yy., 1999, s. 167.

lıklarda hastalığın kendisinin bulaşıcı olduğunu ifade ederek, bulaşıcı olan ve olmayan hastalıklar şeklinde özetleyebileceğimiz bir tasnifi benimsemektedir.⁴ Zahiren ihtilaf içeren yukarıda aktardığımız iki grup hadis rivayeti arasında, umum-husus ilişkisi olduğu sonucunu ortaya koyan, kokunun sirayeti ile hastalığın sirayeti arasında fark olduğu tespitine dayanan bu yaklaşım farklı delillerle temellendirilmeye muhtaç durumdadır. Nitekim hicri üçüncü yüzyılın tıp âlimlerinden Ebubekir er-Râzî (251-313/865-925) vebayı da cüzzamı da bulaşıcı hastalık olarak vasıflandırmıştır.⁵ Bu tespit İbn Kuteybe’nin ortaya koyduğu açıklamanın, zihinlerde oluşabilecek sorulara tam bir cevap teşkil etmemesi sorununu gündeme getirmektedir. Ayrıca, İbn Kuteybe’nin hadiste ifade edilen “(Hastalıkta) bulaşıcılık yoktur” (لَا عَدْوَى ...) beyanının hastalığın sirayeti yerine uğursuzluğun sirayeti anlamına gelebileceğine işareti⁶ de ilgili hadislerdeki muradı anlama çabamızı daha da derinleştirmemizi gerektirmektedir.

Nitekim bu değerlendirmelerin yanısıra klasik kaynaklarımızda (لَا عَدْوَى ...) ifadesinin, hastalığın kendiliğinden sirayeti yoktur anlamında olduğu da aktarılmaktadır. Bu bağlamda hadisin, insanların hastalıklı bir kimseyle karşılaştıklarında kendilerinin de hastalıktan etkilenmeleri halinde, hastalığı da sağlığı da verenin Allah olduğu bilincini ihmâl ederek, hastalığın kendiliğinden sirayet etmiş olabileceği düşüncesine sahip olma ihtimallerine karşı bir beyan olduğu ifade edilmektedir.⁷

Çalışmamızda birbirinden farklı noktalarda konumlanan bu değerlendirmeleri, öncelikle ilgili hadis rivayetlerinin isnâd açısından tahlili ardından da metin yönüyle incelenmesi metodunu benimseyerek irdelenecek, Hz. Peygamber’in (لَا عَدْوَى ...) beyanının hangi ölçüde bağlayıcı bir değerlendirmeyi içerdiğini tartışacağız.

4 İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-hadis*, s. 168.

5 Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *el-Havi fi’t-tıbb*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 8, s. 3823-4.

6 İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-hadis*, s. 169.

7 Bu kanaati benimseyenler hakkında bk. İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubi, *et-Temhid lima fi’l-Muvatta mine’l-meani*, Morocco 1981-1992, c. 24, s. 197-8; Muhammed b. Ali el-Madarî, *Kitabu’l-Mu’lim bi fevaidi Müslim*, Beyrut 1992, c. 3, s. 102-3; Kâdî İyâz, Ebû’l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi, *İkmalü’l-mu’lim bi-fevaidi Müslim*, Mansura 1998, c. 9, s. 142; Ebû’l-Abbâs Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtûbî, *el-Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, Beyrut 1996, c. 5, s. 620-6.

2. Hadis Rivayetlerinin Sened Açısından Tahlili

Araştırmamıza konu olan *لَا عُدْوَى وَلَا طَيْرَةٌ وَلَا هَامَةٌ وَلَا صَفْرٌ* metniyle “*Hastalıkta bulaşıcılık yoktur*” vurgusuyla nakledilen rivayetler, Kütüb-i Sitte kaynaklarında 6 sahabe ravi aracılığı ile 29 farklı tarikle aktarılmaktadır. Burada metin olarak çoğu birbirine benzeyen, fakat sened olarak birbirinden farklı 29 rivayeti değerlendirmeye tabi tutacağız. Rivayetlerinin sahabe ravilere ve yer aldıkları kaynaklara göre dağılımı şöyledir:

Sahabi Ravilere Göre	
Ebu Hureyre	11 tarikte
Enes b. Malik	7 tarikte
Abdullah b. Ömer	5 tarikte
Cabir b. Abdullah	4 tarikte
İbn Mesud	1 tarikte
Abdullah b. Abbas	1 tarikte

Yer Aldığı Kaynaklara Göre			
Eser	Rivayet Sayısı	Yer Aldığı Bölüm	Sahabe Ravisi
<i>el-Camiu's-Sahih</i> el-Buhari (ö.256)	9	Kitabu't-Tıbb	5'i Ebu Hureyre'den 2'si Enes b. Malik'den 2'si Abdullah b Ömer'den
<i>el-Camiu's-Sahih</i> el-Müslim (ö. 261)	11	Kitabu's-Selam	4'ü Ebu Hureyre'den 4'ü Cabir b. Abdullah'dan 2'si Enes b. Malik'dan 1'i Abdullah b Ömer'dan 1'i Abdurrahman b. Avf'dan
<i>es-Sünen</i> İbn Mace (ö.273)	4	Mukaddime/ Kader babı	2'i Abdullah bin Ömer'den 1'i Enes b. Malik'den 1'i Abdullah b. Abbas'dan
<i>es-Sünen</i> Ebu Davud (ö.275)	3	Kitabu't-Tıbb	2'si Ebu Hureyre'den 1'i Enes b. Malik'den
<i>es-Sünen</i> et-Tirmîzî (ö. 279)	2	Kitabu'l-Kader	1'i İbn Mes'ud'den 1'i Enes b. Malik'den

Yukarıda görüldüğü üzere araştırmamıza konu olan hadis rivayetleri Kütüb-i Sitte kaynaklarında yedi farklı sahabe ravi tarafından nakledilmektedir. Burada makale düzeyinde planladığımız çalışmamızı tamamen râvi tenkidine has kılmamak için Kütüb-i Sitte kaynaklarındaki rivayet senedlerinde yer alan ravileri ele alıp haklarında yapılan değerlendirmeleri araştırarak ve şayet bu değerlendirmeler rivayet açısından herhangi bir sıhhat problemi taşııyorsa bunu zikretmeyecek, sadece mecrûh olan ravilerin cerh ve ta'dil durumu hakkında bilgi vereceğiz. Ayrıca her sahabe raviye ait sened zincirini hadis rivayeti ile ilgili değerlendirmenin ardından vereceğiz.

2.1. Ebu Hureyre Tarîki

Bulaşıcılığın var olup olmadığını ifade eden Ebu Hureyre (ö.58/678) kaynaklı rivayetler Kütüb-i Sitte kaynaklarında on bir ayrı tarîk ile bizlere ulaşmaktadır. Hadisleri incelediğimizde mezkûr on bir rivayetin tamamında “Bulaşıcılık yoktur” (لَا عَدْوَى) ifadesinin ortak bir şekilde yer aldığı, üçünde bu ibarenin ardından “Hasta develeri sağlam develerle bir araya getirmeyin” (لَا تُورِدُوا الْمُفْرَضَ عَلَى) ifadesinin aktarıldığını ve birinde de yine bulaşıcılık yoktur beyanından sonra “Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç!” (وَفِرَّ مِنَ الْمَجْدُومِ كَمَا تَفِرُّ مِنَ الْأَسَدِ) ifadesinin nakledildiğini tespit ettik. Bu üç farklı vurguyu, ortak olarak nakledilen metinlerden birer örnekle şu şekilde ortaya koyabiliriz:

“Resûlullah^(s): “Sirayet yoktur; safer denilen şey de yoktur; hâme denilen şey de yoktur” buyurdu. Bunun üzerine bir bedevî Arab: Yâ Resûlallah! (Hastalığın sirayeti yoktur buyurdunuz. (Peki öyleyse) benim develerime ne oluyor ki, onlar kumda ceylânlar gibi sağlıklı oluyorlar. Derken uyuz deve gelip aralarına girdiğinde onları uyuz ediyor? dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Öyle ise ilk uyuz deveye bu hastalığı kim sirayet ettirdi?” diye cevâp verdi.”⁸

“Resûlullah^(s): “Sirayet yoktur, eşyada uğursuzluk yoktur. Ükey ve baykuş (ötmesinin te’sîri ve kötülüğü) da yoktur, Safer ayında uğursuzluk yoktur. Fakat (ey mü’min) sen cüzzamlıdan, aslandan kaçır gibi kaç!” buyurdu.”⁹

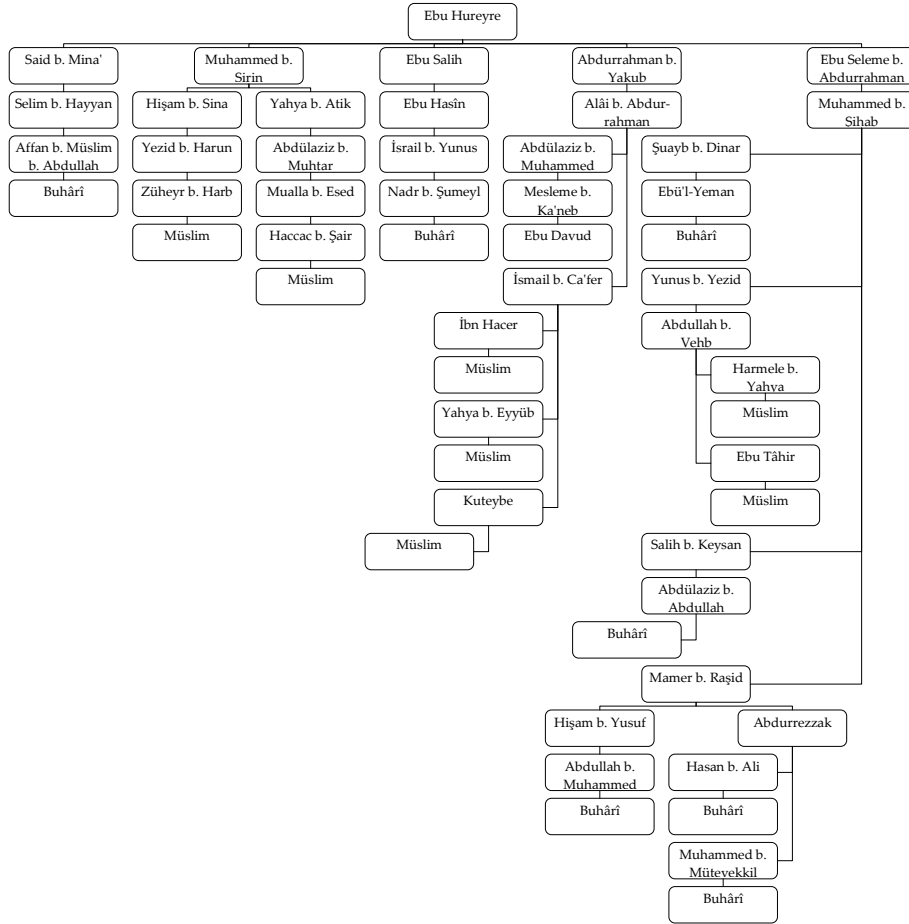
“Ebû Seleme nakletmektedir: Ebû Hureyre “Sirayet yoktur” hadisini rivayet ettikten bir zaman sonra ben kendisinin, Hz. Peygamber’in “Hasta develeri olan kimse, sakın sağlam develerinin yanına yaklaştırmasın!” buyurduğunu aktardığını işittim. Biz de Ebû Hureyre’ye: Vaktiyle sen “Sirayet yoktur” hadisini nakletmedin mi? dedik. Ebû Hureyre, daha önce aktardığı bu hadisi inkâr etti ve Habeş diliyle anlaşılmaz bir şeyler söyledi. Ardından da “Biliyor musun ne dedim?” diye sordu. Kendisine “Hayır” denilince Ebû Hureyre “İmtina ettim”, dedi. Ebû Seleme: Ömrüme yemin olsun ki, Ebû Hureyre bize Resûlullah’ın^(s): «Hastalık bulaşması yoktur.» buyurduğunu rivayet ediyordu. Bilmiyorum, Ebû Hureyre mi unuttu, yoksa iki sözden biri diğerini nesh mi etti?”¹⁰

8 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 25.

9 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 19.

10 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 53; el-Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, *el-Camiu's-sahih*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955/1374, Selam 104.

Yukarıda tercümelerini aktardığımız hadis rivayetlerinde görüldüğü üzere Ebu Hureyre kaynaklı rivayetler metinlerin temel vurguları açısından birbirinden farklılık arz etmektedir. İlk hadis metin grubunda sadece “bulaşıcılık yoktur” vurgusu varken, ikincisinde “cüz zamli hastadan aslıdan kaçır gibi kaçılması gerektiği” tavsiyesi Hz. Peygamber’den aktarılmaktadır. Üçüncü hadis grubunda ise “hasta develerin sağlam develere yaklaştırılmaması gerektiği” ifadeleriyle-hadislerde aktarılan (لَا عَدْوَى) ifadesinin aksine- hastalıkta bulaşıcılığın var olduğu zımmen ifade edilmektedir. Hadis rivayetleri arasında zahiren var olan bu vurgu ve içerik farklılığı, metin üzerinde anlama çabalarımızı daha da yoğunlaştırmayı gerekli kılmaktadır. Bu çabamızı diğer sahabe ravilerinden nakledilen metinleri de göz önünde bulundurabilmek amacıyla çalışmamızın hadis rivayetlerini metin açısından değerlendireceğimiz bölümüne bırakmayı tercih etmekteyiz. Bu noktada Ebu Hureyre’den gelen rivayetlerin isnâdını genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

İsnad şeması üzerinde de görüldüğü gibi, Kütüb-i Sitte eserlerinin telif edildiği hicrî ilk üç asırlık zaman zarfında ilgili rivayetler, beş sahabe raviden nakledilerek oldukça fazla sayıda kişi tarafından rivayet edilmiştir. Buna göre, isnâd analizine yönelik olarak şemada yer alan bütün şahısların biyografik bilgileri ve cerh-tadil açısından durumları, tabakat ve rical kaynakları esas alınarak incelenecektir. İsnad analizinde net sonuçlar ortaya koyabilmek için, cerhedilen raviler hakkında kısa bilgiler vererek, hangi isnat zincirlerinin şüpheli veya zayıf olduğuyla ilgili sonuçları ortaya koymayı hedeflemekteyiz. Bu nedenle, kaynaklarda rivâyet açısından sîka olarak vasıflandırılan ravilerle ilgili tek tek değerlendirmeler aktarılmayacaktır. Bununla birlikte, cerhe uğrayan raviler hakkında bilgiler vermemiz, o ravilerin ve isimlerinin yer aldığı isnat zincirlerinin cerh sebebiyle tamamen zayıf olduğu anlamına da gelmemektedir; çünkü cerhe uğrayan ravileri ta’dil edenlerin de bulunduğu dikkate alınmalı; cerh bilgileri, ta’dile ilişkin bilgilerle birlikte değerlendirilmelidir. Bu prensibi benimseyerek, cerh-ta’dil dengesini dikkate almak sûretiyle, raviler ve onların isimlerinin geçtiği isnat zincirlerinin sıhhati hakkında, uzun soluklu araştırma ve inceleme işlemlerinin bir hülâsasından ibaret olan değerlendirmelerimizi ifade edeceğiz. Bu kapsamda, yukarıdaki şemada aktardığımız ve içinde tenkid edilen ravilerin yer aldığını tespit ettiğimiz beş farklı tarîki inceleyeceğiz:

Ebu Hureyre (ö.58) > Ebu Salih es-Semmân (ö.101) > Ebu Hasîn (Osman b. Asım el-Esedî)(ö.127) > İsrail b. Yunus (ö.160) > Nadr b. Şümeyl (ö.203) > Muhammed b. el-Hakem (?) > Muhammed b. İsmail (ö.256)

Muttasıl bir isnâda sahip olduğunu tespit ettiğimiz bu tarîkte yer alan *Muhammed b. el-Hakem* haricindeki tüm raviler hakkında adalet ve zabt açısından olumlu değerlendirmeler söz konusu iken *Muhammed b. el-Hakem*, Ebû Hatim er-Razî (ö.277/890) tarafından *meçhul*¹¹ olarak vasıflandırılmaktadır.¹² Bu duruma dikkat çeken İbn Hacer el-Askalani (ö.852/1449) ise *Muhammed b. el-Hakem*’in Ebû Hatim nezdinde *meçhûl* olduğunu, ancak bu ravînin el-Buhari nezdinde *meçhûl* olmadığını belirtmiş ve *Tehzibu’t-tehzîb* adlı eserinde, *Muham-*

11 Hadis ıstılahında “cehalet” bir ravinin cerh ve tadiline sebep olabilecek hallerinin bilinmemesi anlamına gelirken, “meçhul” ise ilim öğrenimi ile şöhret bulmayan, hadisle meşgul olmayan, fazla hadis rivayet etmeyen ve bu sebeplerle muhaddis âlimler arasında bilinmeyen kimseler olarak karşılık bulmaktadır. Bk. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifaye fi ilmi’r-rivaye*, Haydarabad 1357, s. 65.

12 İbn Ebû Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve’t-tadil*, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut 1952, c. 7, s. 236.

med b. el-Hakem'in sîka olarak vasıflandırıldığını aktarmıştır.¹³ Nitekim Müslim (ö.261/875) *el-Küna ve'l-Esma* adlı eserinde bilgi verirken *Muhammed b. el-Hakem*'in Nadr b. Şümeyl'den hadis naklettiğini ifade etmiş¹⁴, Zehebî (ö.748/1348) *Mizanu'l-i'tidal*'inde "sadûk" olarak vasıflandırmış¹⁵, İbn Hibbân (ö.354/965) ise bu raviyi "sîka" olarak nitelendirmiştir.¹⁶ Hakkında bilgi veren kaynaklarda kesin bir vefat tarihi beyan edilmeyen bu ravinin Nadr b. Şümeyl'den hadis aldığı¹⁷ ve el-Buhari'ye hadis naklinde bulunduğu¹⁸ sabit olması isnâd açısından bir kopukluğun olmadığına delalet etmekte, kesin vefat tarihinin bilinmemesini isnâddaki ittisale mani bir durum olmaktan çıkarmaktadır. Bu bilgiler eşliğinde değerlendirdiğimizde; her ne kadar *Muhammed b. el-Hakem* hakkında; er-Razî *meçhul* değerlendirmesinde bulunsa da, İbn Hacer'in ifadelerinden ve diğer kaynaklarda nakledilen bilgilerden bu ravinin el-Buhari nezdinde *meçhul* olmadığına ve güvenilir bir ravi olarak vasıflandırıldığına şahit olmaktayız. Ulaştığımız bu sonuç rivayetin bu târikinin isnâd açısından herhangi bir sıhhat sorunu taşımadığına delalet etmektedir.

Ebu Hureyre (ö.58) > Ebu Seleme b. Abdurrahman (ö.94) > Muhammed b. Şihab (ö.124) > Yunus b. Yezid (ö.159) > Abdullah b. Vehb (ö.197) > Harmele b. Yahya (ö.243) > Müslim b. Haccac (ö.261)

Hadisin bu rivayetinin isnâdında yer alan *Harmele b. Yahya* hakkında Ebû Hatim er-Razi, "hadisi yazılır ama ihticac edilmez"¹⁹ şeklinde hüküm verirken, Dârekutnî (ö.385/995) ve İbn Adiyy (ö.365/976) onu "kezzâb" olarak vasıflandırmış²⁰, Ukaylî (ö. 322/934) ise "daîf"²¹ olarak nitelemiştir. İbn Hibban el-

13 İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzibu't-tehzib*, Matbaatu Dairatu'l-Mearif en-Nizami, Haydarabad 1326, c. 9, s. 124.

14 el-Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi, *el-Küna ve'l-esma*, Medine: 1984, c. 1, s. 507.

15 ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanu'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, Daru'l-Marife, Beyrut 1963, c. 3, s. 527.

16 İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sikatu li-İbn Hibbân*, Dairatu el-Mearifu'l-Osmânî, Haydarabad 1973, c. 8, s. 13.

17 Bk. el-Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzibü'l-kemâl fi esma'r-ricâl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980, c. 25, s. 88.

18 Bk. ez-Zehebî, *Mizanu'l-i'tidal*, c. 3, s. 527.

19 İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve't-tadil*, c. 3, s. 274.

20 İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *ed-Duafa ve'l-metrûkîn*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406, c. 1, s. 74.

21 el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *ed-Duafau'l-kebir*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, c. 4, s. 129.

Bustî'nin (ö.354/965) ise “sîka”²² olarak kabul ettiği bu ravi hakkındaki değerlendirmeler; hadisin isnâdına dair mülahazalarda, ravi hakkında beyan edilen olumlu ve olumsuz tespitlerin tamamını dikkate alarak ihtiyatla yaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte hadisin; Ebu Hureyre > Ebu Seleme b. Abdurrahman > Muhammed b. Şihab > Yunus b. Yezid > Abdullah b. Vehb > Ebû Tâhir (Ahmed b. Amr el-Kuraşi) (ö.250) > Müslim b. Haccac: tarîkiyle de, hadis tenkîd kriterleri açısından âdil ve zâbit raviler tarafından muttasıl bir isnad ile nakledilmiş olması *Harmele b. Yahya* hakkındaki cerh içeren bilgilerin hadisin bu tarîkinin sıhhatini etkilemesine mani olmaktadır.

Ebu Hureyre (ö.58) > Ebu Seleme b. Abdurrahman (ö.94) > Muhammed b. Şihab (ö.124) > Ma'mer b. Ebi Amr (ö.154) > Abdurrezzak b. Hemmam (ö.211) > Muhammed b. Mütevekkil (ö.238) > Ebu Davud (ö.275)

Ebu Davud'un es-Sünen'inde yer alan bu tarîkte ise Muhammed b. Mütevekkil adlı râvi, cerh ve tadil açısından farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Ebû Hatim er-Razî bu raviyi “leyyinü'l-hadis”²³ olarak vasıflandırırken, İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) “daif” kabul etmiş²⁴, İbn Hibban el-Busti ise “sîka”²⁵ olarak nitelemiştir. İbn Adiy'in ise rivayetinde çokça hata yaptığını (كثير الغلط)²⁶ belirttiği bu ravi hakkındaki değerlendirmeler, isnâd açısından muttasıl olmasına rağmen rivayetin bu tarîkinin sıhhat değerini etkileyecek niteliktedir. Bununla birlikte hadisin Ebu Hureyre > Ebu Seleme b. Abdurrahman > Muhammed b. Şihab > Ma'mer b. Ebi Amr > Abdurrezzak b. Hemmam > Hasan b. Ali (ö.242) > Ebu Davud tarîkiyle de aktarılmış olması isnâd açısından bu hadisin sıhhat değerini kuvvetlendirmekte, isnadın zayıflık ifade eden bir terimle nitelendirilmesini engellemektedir.

Ebu Hureyre (ö.58) > Abdurrahman b. Yakub (?) > *el-Alâi b. Abdurrahman* (ö.132) > İsmail b. Cafer (ö.180) > Kuteybe b. Said (ö.240) > Müslim b. Haccac (ö.261)

İmam Müslim'in *el-Camiu's-Sahih*'inde nakledilen bu tarîkte yer alan Abdurrahman b. Yakub'un vefat tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte; Ebu Hureyre'den hadis naklettiğinin kaynaklarda tasdik edilmesi²⁷ ve kendi oğlu

22 İbn Hibban, *es-Sikat*, c. 6, s. 233.

23 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-tadil*, c. 8, s. 105.

24 İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafa ve'l-metrukîn*, c. 3, s. 95.

25 İbn Hibban, *es-Sikat*, c. 9, s. 88.

26 ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiratü'l-huffaz*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, c. 2, s. 46.

27 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Tabakatü'l-kübra*, Daru'l-

olan el-Alâi b. Abdurrahman'a da hadis aktardığının sabit olması²⁸ nedeniyle isnadın muttasıl olarak vasıflandırılmasına mani bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte ravilerden bir diğeri olan *el-Alâi b. Abdurrahman* hakkında ise isnadın sıhhat değeri üzerinde ihtilafa sebebiyet verebilecek değerlendirmelerle karşılaşılacaktır. İbnü'l-Cevzî'nin *ed-Duafa*'sında zikrettiği²⁹, Zehebî'nin ise "sadûk" olarak vasıflandırdığı³⁰ bu ravi hakkında Yahya b. Main ليس به بأس ifadesini kullanmakta³¹, İbn Hibban³² ve İclî³³ ise "sîka" olarak nitelendirmektedir. el-Alâi b. Abdurrahman, hakkındaki bu değerlendirmeler, yukarıda aktardığımız tarîk ile hadisin isnadı üzerinde verilecek hükümde titiz davranmayı, hadisin sıhhatine etki edebilecek diğer tarikleri dikkate alarak nihai bir karara varmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim el-Müslim'in ravinin güvenilir olduğuna delalet eden tespitleri esas alarak hadisin bu isnad ile sahih olduğu kanaatine varması da böyle bir usulün benimsendiğini göstermektedir.

Ebu Hureyre (ö.58) > Abdurrahman b. Yakub (?) > el-Alâi b. Abdurrahman (ö.132) > Abdulaziz b. Muhammed (ö.186) > Abdullah b. Müslime (ö. 221) > Ebu Davud (ö.275)

Ebu Davud'un es-Sünen adlı eserinde yer alan hadisin bu tarîkinde ise el-Alâi b. Abdurrahman ve Abdulaziz b. Muhammed adlı iki ravi hakkındaki değerlendirmeler isnad üzerinde durmamızı gerekli kılmaktadır. el-Alâi b. Abdurrahman ve Abdurrahman b. Ya'kub'un vefat tarihi hakkında bir önceki tarîk hakkında bilgi verilirken değerlendirme yapıldığı için burada tekrara düşmeyecek, doğrudan Abdulaziz b. Muhammed'e dair ricâl ve tabakât kaynaklarında aktarılan değerlendirmeleri inceleyeceğiz. Bu ravî hakkında Ebû Zur'a er-Razi (ö.264/878) "seyyü'l-hıfz"³⁴ kavramını kullanırken, Zehebî ise "sadûk"³⁵ kavramıyla raviyi vasıflandırmaktadır. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)

Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, c. 5, s. 236

28 İbn Mencuye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Muhammed el-İsfahani, *Ricalu Sahih-i Müslim*, Daru'l-Marife, Beyrut 1407, c. 2, s. 63.

29 İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafa ve'l-metrukîn*, c. 2, s. 187.

30 ez-Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, c. 3, s. 102.

31 İbn Adi, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcânî, *el-Kamil fi duaî'r-ricâl*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. 6, s. 372.

32 İbn Hibban, *es-Sikât*, c. 5, s. 247.

33 el-İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Tarihü's-sikat*, Daru'l-Baz, yy., 1984, c. 1, s. 343.

34 Zehebî, *Tezkiratü'l-huffaz*, c. 1, s. 197.

35 Zehebî, *Mizanu'l-itidal*, c. 2, s. 633.

ise; hafızasından nakilde bulunduğu zaman vehme düşebildiğini, yazılı metinden nakilde bulunduğu zaman ise kendisinden istifade edilmesi gerektiğini ifade etmekte³⁶, İbnü'l-Medînî (ö.234/848) ise sözü edilen raviyi “sîka” olarak nitelemektedir.³⁷ İsnadında yer alan iki ravisinin farklı cerh ve tadil lafızlarıyla tenkid edildiğine şahit olduğumuz bu tarîk, “sahih” olarak vasıflandırılacak düzeyde Hz. Peygamber’e aidiyet değerine sahip değildir.

Kütüb-i Sitte kaynakları içerisinde Ebu Hureyre’den nakledilen on bir ayrı tarîk üzerinde yaptığımız araştırmada yukarıda ayrıntılı olarak haklarındaki cerh ve tadil değerlendirmelerini sunduğumuz beş farklı tarîkteki râviler haricinde kalan bütün raviler “sîka”, “hafız”, “sîka imam”, “sîka hafız”, “sîka memun” vb. lafızlarla anılmaktadırlar. Rivayetlerin isnâdlarını ise bir kopukluk olup olmadığı açısından incelediğimizde de bütün tarîklerin muttasıl bir isnâda sahip olduğu tespit edilmektedir. Bütün bu değerlendirmelere istinaden şunu beyan edebiliriz ki, Ebu Hureyre’den nakledilen “Bulaşıcılık yoktur” لَا عَدْوَى ifadesini içeren bu tarîkler bir bütün olarak değerlendirildiğinde isnâd açısından bu ifadenin Hz. Peygamber’e aidiyet sorunu taşımadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

2.2. Enes b. Malik Tarîki

Çalışmamıza konu olan hadis rivayetleri Kütüb-i Sitte kaynaklarında yedi ayrı tarîkle sahabe raviisi Enes b. Malik (ö.93/711-12) olmak üzere nakledilmiştir. Enes b. Malik kaynaklı rivayetlerin metinlerini incelediğimizde yedi tarîkte de ortak bir ifade ile karşılaşmaktayız. Şöyle ki:

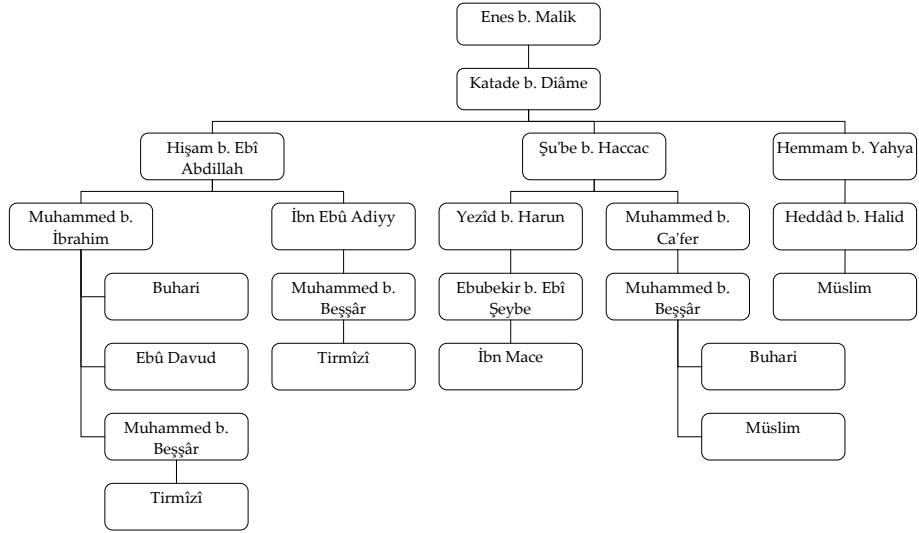
Hz. Enes anlatıyor: Resulullah^(s) buyurdular ki: Ne sirayet (bulaşma), ne de uğursuzluk vardır. Benim Fe’l hoşuma gider. Yanındakiler sordular: Fe’l nedir? O, “Güzel bir sözdür” buyurdu.³⁸

36 Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafa*, tahk.: Nurettin Itr, Halep 1972, c. 2, s. 399.

37 Zehebî, *Mizanu’l-itidal*, c. 2, s. 634.

38 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 44; el-Müslim, *es-Sahih*, Selam 113; Ebu Davud, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Avvame, Dârü’l-Kible li’s-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998/1419, Tıb 24; et-Tirmizî, *es-Sünen*, Siyer 47.

Rivayetlerin yedi tarîki de bu formatla eserlerde yer almış olup çalışmamıza konu olan “sirayet yoktur” ifadesi hiçbir istisnası olmaksızın her bir rivayette yer almaktadır. Enes b. Malik’ten gelen rivayetlerin sened zincirini genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

Rivayetin farklı tarîklerinin senedlerini, sıhhatlerini tespit etmek için tahlil ettiğimizde rivayetlerin merfu ve muttasıl senedlere sahip oldukları sonucuna ulaşılmış; raviler üzerinde yaptığımız araştırmada ise ravilerin, isnâdların sıhhatine hâlel getirecek bir cerh ifadesi ile anılmadıklarını tespit edilmiştir. Enes b. Malik kaynaklı olarak nakledilen hadis rivayetlerinin, isnâd açısından sıhhatte engel olacak bir nitelik taşımadığını belirlediğimizden, ayrıca her bir tarîk hakkında detaylı bilgi aktarılmayacak, diğer sahabe ravîlerinden nakledilen hadis rivayetlerini isnâd açısından inceleme yöntemi benimsenecektir.

2.3. Abdullah b. Ömer Tarîki

Üzerinde çalıştığımız hadis rivayetleri, Kütüb-i Sitte kaynaklarında sahabi ravi-si Abdullah b. Ömer (ö.74/693) olmak üzere beş ayrı tarîkle nakledilmektedir. Abdullah b. Ömer kaynaklı rivayetlerin metinlerini incelediğimizde daha önce zikrettiğimiz hadis rivayetlerinde yer almayan، *وَأِنَّمَا الشُّؤْمُ فِي ثَلَاثَةِ الْمَرْأَةِ، وَالْفَرَسِ، وَالِدَّارِ* “Uğursuzluk ancak üç şeydedir: Kadın, at ve evdedir” ifadesinin beş rivayetin

üçünde zikredildiğini görmekteyiz.³⁹ Şöyle ki bu üç rivayette hadis şu şekilde nakledilmektedir: Abdullah b. Ömer anlatıyor: Resûlullah^(s) buyurdular ki: “Hastalık bulaşması ve teşe’üm yoktur. Uğursuzluk ancak üç şeydedir: Kadın, at ve evde.”⁴⁰

Kalan diğer iki rivayet formu ise şu şekilde ortak olarak nakledilmektedir:

Abdullah b. Ömer’den Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Resul-i Ekrem^(s): Hastalığın bulaşması yoktur, kuşlarda uğursuzluk yoktur, baykuş ve Ükey’in (ötmesi veya evin damına konmasının) uğursuzluğu da yoktur” buyurdu. Bir Arabî ayağa kalkarak: “Ya Resûlullah! Sen (hastalığın bulaşması yoktur, buyurdun ama) uyuz olan bir devenin deve sürüsünün tümünü uyuz ettiğini gördün mü (buna ne dersin)?” dedi. Resul-i Ekrem^(s): İşte, O (onların uyuz edilmeleri), kaderdir. (Yoksa) kim ilk deveyi uyuz etti? Buyurdu.⁴¹

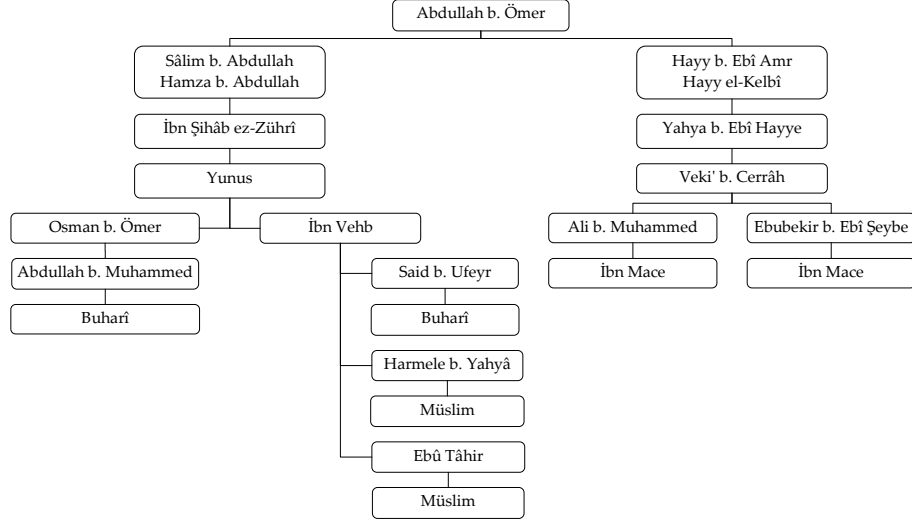
Metinler { لَا عَدْوَى } “sirayet yoktur” ifadesi açısından ortak olmakla birlikte uğursuzlukla ilgili olarak ifade edilen “Uğursuzluk ancak üç şeydedir. Kadın, at ve evde” ifadelerinin; diğer sahabi ravilerin “sirayet yoktur” ifadesini içeren nakillerinde zikredilmemesine rağmen Abdullah b. Ömer kaynaklı üç farklı tarihte zikrediliyor olması dikkat çekicidir. Yine aynı şekilde: İşte, O (onların uyuz edilmeleri), kaderdir. (Yoksa) kim ilk deveyi uyuz etti? İfadesinin diğer rivayetlerin aksine kader vurgusuyla birlikte nakledilişi metni diğer varyantlardan farklılaştırmaktadır.

Burada öncelikle sahabi ravisi Abdullah b. Ömer olduğu halde nakledilen bu rivayetlerin farklı isnâd tarîklerini gösterir şemayı bir bütün olarak verecek ardından da “Uğursuzluk ancak üç şeydedir. Kadın, at ve evde” ifadelerini nakleden isnâdları ele alacağız. Bu bağlamda sahabi ravisi Abdullah b. Ömer olduğu halde nakledilen beş farklı tarîkin isnâd şemasını toplu olarak şu şekilde gösterebiliriz:

39 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 43.

40 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 54.

41 İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, tahk.: Halil Me'mun Şiha, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1996, Sünne 10; Tıb 43.

Kütüb-i Sitte'yi oluşturan kaynaklarda sahabi ravisi Abdullah b. Ömer olmak üzere nakledilen araştırma konumuzla ilgili rivayetleri incelediğimizde; bu rivayetlerin muttasıl senedlere sahip oldukları ve bütün olarak değerlendirildiğimizde sıhhat açısından sorunlu olmadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte, hadisin sahabe ravisine göre isnâdını çizelge halinde yukarıda verdiğimiz için, senedinde “sîka” kavramının ötesinde cerh edici nitelikte değerlendirme yapılan tarîkler özel olarak ele alınacaktır. Bu kapsamda, yukarıda yer alan isnâd şemasında, hakkında cerh ifadeleri olan iki ravinin yer aldığı üç farklı tarîki inceleyeceğiz. Burada dikkat çeken husus Sahihayn’da yer alan bu üç tarîkin “Bulaşıcılık yoktur” beyanı ile birlikte “Uğursuzluk ancak üç şeydedir. Kadın, at ve evde” ifadelerini içeren rivayeti de naklediyor oluşudur. Bu ifadeleri nakleden tarîkleri şu şekilde sunabiliriz:

Abdullah b. Ömer (ö.73) > Salim b. Abdullah (ö.106)-Hamza b. Abdullah (ö.?) > Muhammed b. Şihab ez-Zühri (ö.124) > Yunus b. Yezid el-İlî (ö.159) > Abdullah b. Vehb (ö.197) > Harmele b. Yahya (ö.243) > Müslim b. Haccac (ö.261)

Abdullah b. Ömer (ö.73) > Salim b. Abdullah (ö.106) > Muhammed b. Şihab ez-Zühri (ö.124) > Yunus b. Yezid el-İlî (ö.159) > Osman b. Ömer (ö.209) > Abdullah b. Muhammed (ö.229) > Muhammed b. İsmail (ö.256)

Abdullah b. Ömer (ö.73) > Salim b. Abdullah (ö.106)-Hamza b. Abdullah (ö.?) > Muhammed b. Şihab ez-Zühri (ö.124) > Yunus b. Yezid el-İlî (ö.159) > Abdullah b. Vehb (ö.197) > Said b. Ufeyr (ö.226) > Muhammed b. İsmail (ö.256)

Bu üç farklı tarîkten birincisinde yer alan *Harmele b. Yahya* hakkında cerh ve tadil yönü ile yapılan değerlendirmeleri Ebu Hureyre’den nakledilen tarîkle-

ri açıklarken detaylı olarak verdiğimiz için tekrar aktarmayacak, her üç tarîkin de ortak ravisi olarak ifade edilebilecek Yunus b. Yezid el-Îlî hakkındaki değerlendirmeleri inceleyeceğiz. Cerh ve ta’ dil kaynaklarını incelediğimizde muhad-dis âlimlerin çoğunluğunun bu raviyi “sîka” olarak vasıflandırdıklarını tesbit etmekteyiz.⁴² Ancak Ahmed b. Hanbel; Veki b. Cerrah’ın (ö.197-812) Yunus b. Yezid’in hıfzının iyi olmadığını (كان سيئ الحفظ) ifade ettiğini aktarmakta⁴³, İbn Hacer el-Askalani ise *Hedyü’s-Sârî* adlı eserinde, cumhûrun Yunus b. Yezid’i “sîka” olarak vasıflandırdığını fakat hıfzından rivayet ettiğinde “daif” olarak nitelediklerini belirtmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte Darekutni (ö.385/995) *el-İlelu’l-varide fi’l-ehadisi’n-nebeviyye* adlı eserinde, yukarıda naklettiğimiz senedle uğursuzluğun üç şeyde var olduğunu ifade eden metni aktarmakta ve mezkûr senetle bu rivayet dışında başka bir hadisin nakledilmediğini ifade etmektedir.⁴⁵

“Bulaşıcılık yoktur” beyanı ile Kütüb-i Sitte’yi oluşturan kaynaklarda yer alan yirmi dokuz tarîkin sadece üçünde “Uğursuzluk ancak üç şeydedir. Kadın, at ve evde” ifadesinin yer alması ve bu üç tarikte de ortak olarak, hıfzından nakilde bulunduğu hata edebildiğini kaynaklardan tespit ettiğimiz, Yunus b. Yezid el-Îlî’nin yer alması; bu ifadenin hata ile hadis metnine dâhil edilmiş olma ihtimalinin çok yüksek olduğu ve bu haliyle hadis metninde idrâcin söz konusu olduğu kanaatine bizleri ulaştırmaktadır.⁴⁶ Nitekim bu ifadeyi içeren bir başka nakil Ebu Hureyre tarafından yapıldığında Hz. Aişe’nin öfkelenerek verdiği cevabı Tahâvî (ö.321/933) şu şekilde ifade etmektedir: “Kur’ân’ı Muhammed’e gönderen Allah’a yemîn ederim ki, kat’iyyen Resûlullah böyle bir şey söylememiştir. O, yalnız Câhiliyet ahâlîsinin kadında, evde, atta uğursuzluk i’tikâd ettiklerini bildirmiştir.”⁴⁷

42 el-Mizzâ, *Tehzibu’l-kemal*, c. 34, s. 103-4.

43 İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve’t-tadil*, c. 9, s. 248; el-Bâcî, Ebu’l-Velîd Suleymân b. Halef, *et-Tadil ve’t-tecrih*, Daru’l-livai li’n-neşri ve’t-tevzi’, Riyad 1986, c. 3, s. 1244.

44 İbn Hacer el-Askalani, *Hedyü’s-sari mukaddimetu Fethi’l-bari bi-şerhi Sahihi’l-Buhari*, tahk.: Abdulkadir Şeybetü’l-Hamd, Riyad 2001, c. 1, s. 478.

45 Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelu’l-varide fi’l-ehadisi’n-nebeviyye*, Daru İbnü’l-Cevzi, Demmam 1427, c. 8, s. 131.

46 ed-Dârekutni, *el-İlelü’l-varide*, c. 13, s. 131-2.

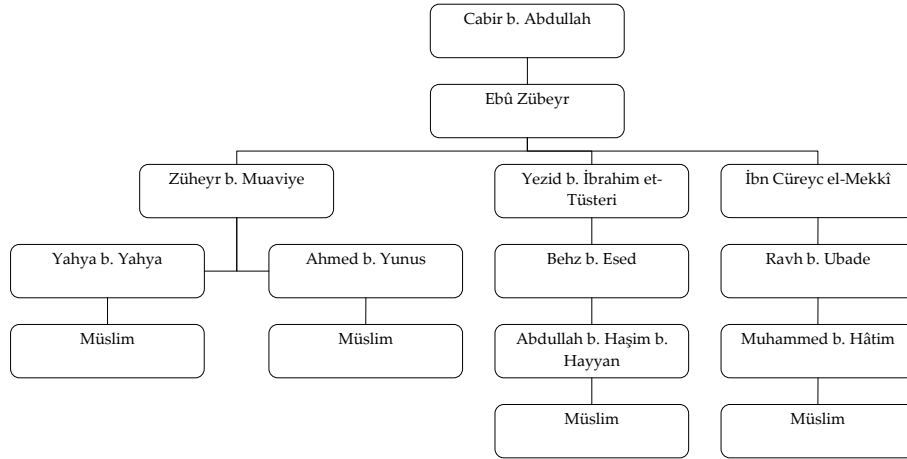
47 Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdi Hacri Mısri et-Tahâvî, *Şerhu meani’l-âsâr*, Alemü’l-Kütüb, Beyrut 1994, c. 4, s. 314. Bu hususta ayrıca bk. Bedruddin ez-Zerkeşi, *Hz. Aişe’nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev.: Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara 2000, s. 42-43, 75-78.

Bu değerlendirmelere istinaden şunu ifade edebiliriz ki; merfu ve muttasıl senedlerle nakledilen beş ayrı rivayet tarîkinde ortak olarak “*bulaşıcılık yoktur*” ifadesinin aktarılması, bu ibarenin Hz. Peygamber’e aidiyet sorunu taşımadığını göstermektedir. Bununla birlikte hadisin diğer tariklerinin hiç birinde yer almamasına rağmen Abdullah b. Ömer kaynaklı hadis metinlerinde zikredilen “üç şeyde uğursuzluğun var olduğu” ifadesinin ise ravi tasarrufuna bağlı olarak hadis metni içerisinde yer aldığı sonucuna ulaşmaktayız.

2.4. Cabir b. Abdullah Tarîki

“(Hastalıkta) *bulaşıcılık yoktur*” (لَا عَدْوَى) şeklinde kaynaklarda yer alan ifade, zikrettiğimiz eserlerde dört ayrı tarîk ile Cabir b. Abdullah’a (ö.77/694) nisbet edilmektedir. Cabir b. Abdullah kaynaklı rivayetlerin metinleri de diğer sahabe ravilerinde olduğu üzere, kendi içlerinde ortaklık arz etmektedir. Metinlerin ikisinde “*Ne sirayet, ne safer, ne de gûl vardır*”⁴⁸ ifadesi zikredilirken birinde de *safer* kelimesi kullanılmamış yerine *uğursuzluk* ifadesi zikredilmiştir.

Hadis metinlerini, çalışmamıza esas olan “*bulaşıcılık*” ifadesi açısından incelediğimizde Cabir b. Abdullah’tan nakledilen her üç rivayetin bu kavrama yer verdiğini görmekteyiz. Sahabi ravisi Cabir b. Abdullah olmak üzere nakledilen rivayetleri bir şema halinde şöyle gösterebiliriz:

48 el-Müslim, “Selam”, 107-108-109

Rivayetlerin senedlerini, sıhhatlerini ortaya koymak için tahlil ettiğimizde iki farklı tarîkte yer alan ravilere dair cerh ve tadil bilgilerinin rivayetin sıhhat değerini etkileyebilecek nitelikte olduğunu tespit ettik. Bahse konu olan rivayet tarîklerini şu şekilde sunabiliriz:

Cabir b. Abdullah (ö.78) > Ebu Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö.126) > Züheyr b. Muaviye (ö.172) > Yahya b. Yahya (ö.226) > Müslim b. el-Hacac (ö.261)

Müslim’in *el-Camiu’s-Sahih* adlı eserinde yer alan bu tarîkte “Ebu Zübeyr” künyeli Muhammed b. Müslim hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ebu Hâtim, kendisinden nakledilen hadislerle ihticac edilemeyeceğini (لا يحتج به) beyan ederken,⁴⁹ Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732), Ebû Zübeyr’in hafızasının çok iyi olduğunu ifade etmiş (كان أحفظنا للحديث)⁵⁰, İbn Hibbân onu “sîka” olarak vasıflandırmış⁵¹, İbnü’l-Cevzi ise ancak sîkalardan nakilde bulunduğu ihticac edilebileceğini naklederken,⁵² İbn Irâkî (ö.826/1423) Ebu Zübeyr’i “müdelles” olarak değerlendirmiştir.⁵³ Hadisin isnâdında yer alan diğer raviler hakkında “sîka” hükmü verilmiş iken “Ebu Zübeyr” ile ilgili bu tenkitler isnâdın “sahih” olarak vasıflandırılmasına mani olmaktadır. Müslim’in *Sahih*’inde mutabaat ve şevahid maksadıyla hıfz ve itkanda orta düzeyli ravilerden ve bazen de daif olarak vasıflandırılan ravilerden nakilde bulunduğunu dikkate aldığımızda⁵⁴ bu isnâd ile nakledilen hadisin eserde yer alışı nedeni anlaşılabilir.

Cabir b. Abdullah (ö.78) > Ebu Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö.126) > İbn Cüreyc el-Mekki (ö.150) > Ravh b. Ubade (ö.205) > Muhammed b. Hatim (ö.235) > Müslim b. Haccac (ö.261)

Hadisin yukarıda aktardığımız bir diğer tarîkinde yer alan *Muhammed b. Hatim* hakkında da cerh ve ta’dil kaynaklarında farklı değerlendirmeler mevcuttur. Muhammed b. Hatim’i, İbn Hibban ve Darekutni “sîka” olarak vasıflandırırken⁵⁵, İbnü’l-Cevzi onun Yahya b. Main ve İbnü’l-Medîni tarafından

49 ez-Zehebî, *Tezkiratü’l-huffaz*, c. 1, s. 95; el-Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, c. 26, s. 408.

50 el-Bâcî, *et-Tadil ve’t-tecrîh*, c. 2, s. 640.

51 İbn Hibban, *es-Sikât*, c. 5, s. 351.

52 İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ ve’l-metrûkîn*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1406, c. 3, s. 100.

53 Bk. İbn Iraki, Ebu Zur’a Veliyyüddin Ahmed b. Abdirrahim b. el-Hüseyn, *el-Müdellesin*, Darul Vefa, Beyrut 1995, c. 1, s. 88.

54 Bu hususta detaylı bilgi için Bk. Cemal Ağırman, “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2006, c. 10, sayı: 2, s. 66.

55 İbn Hibban, *es-Sikat*, c. 9, s. 86; ez-Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffaz*, c. 2, s. 33.

“kezzab” olarak vasıflandırdığını aktarmaktadır.⁵⁶ Ebu Davud ve Ebû Hatim er-Razi ise onu “sadûk” olarak nitelendirmektedirler.⁵⁷ Ravi hakkında zikredilen bu farklı cerh ve tadil lafızları, muttasıl olarak nakledilen hadisin isnâd açısından tenkide açık bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Cabir b. Abdullah’tan muttasıl olarak nakledilen diğer tarîkleri incelediğimizde ise bu rivayetlerin isnâdında yer alan ravilerin tamamının “sîka” olarak vasıflandırıldığını ve hadis usulü kaidelerince sıhhat problemi taşımadıklarını tespit etmiş bulunmaktayız. Ravilerine yönelik cerh edici ifadelerin var olduğunu ifade ettiğimiz yukarıdaki diğer iki tarîkin ise Müslim tarafından şahit ve itibar amacıyla aktarıldığı anlaşılmaktadır.

2.5. Abdullah b. Mes’ud ve Abdullah b. Abbas Tarîki

Araştırmamıza konu olan “(Hastalıkta) bulaşıcılık yoktur” ifadesini içeren hadis rivayetleri Kütüb-i Sitte kaynaklarında sahabe râvileri Abdullah b. Mes’ud (ö.32/652) ve Abdullah b. Abbas (ö.68/687) olmak üzere birer rivayetle yer almaktadırlar. Bu hadis rivayetlerini incelediğimizde daha evvel zikredilen metinlerle ortak bir içeriğe sahip olduklarını görmekteyiz. Abdullah b. Mes’ud ve Abdullah b. Abbas’tan nakledilen hadis metinleri şu şekildedir:

Abdullah b. Abbâs’dan rivayet edildiğine göre; Resûlullah^(s) şöyle buyurmuştur: *Hastalığın bulaşıcılığı yoktur, uğursuzluk yoktur, baykuş (ötmesinin etkisi) yoktur ve Safer (ayının uğursuzluğu) yoktur.*⁵⁸

Abdullah b. Mes’ud’dan rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Resûlullah^(s) aramızda otururken kalkıp bir hutbe verdi ve şöyle dedi: “Bulaşıcılık yoktur.” Bir bedevi dedi ki: Uyuz bir deveyi ağıla alıyoruz sonunda tüm develer uyuz oluyor. Resûlullah^(s) şöyle buyurdu: Peki ilk deveyi uyuz yapan kimdir? Bulaşıcılık ve uğursuzluk diye bir şey yoktur. Allah her canlıyı yaratmış onun hayatını rızkını ve başına geleceklerini de takdir etmiştir.⁵⁹

Abdullah b. Abbas ve İbn Mesud’dan nakledilen rivayetlerin sened zincirlerini de bir şema halinde şöyle gösterebiliriz:

56 İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî, *ed-Duafa ve'l-metrûkîn*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1406, c. 3, s. 47.

57 el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, c. 20, s. 416.

58 İbn Mace, *es-Sünen*, Sünne 10.

59 et-Tirmîzî, *es-Sünen*, Kader 9.

Kütüb-i Sitte kaynakları içerisinde yer alan bu rivayetler incelendiğinde, rivayetlerin merfu ve muttasıl senedlere sahip oldukları görülmektedir. Ravileri üzerinde araştırma yapıldığında ise sahabi ravisi Abdullah b. Mesud olmak üzere nakledilen tarîkte rivayetin sıhhatine halel getirecek bir tespit ile karşılaşmamakta, bütün ravilerin sîka olarak vasıflandırıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte hadis metninde diğer tarihlerde yer almayan “Bulaşıcılık ve uğursuzluk diye bir şey yoktur. Allah her canlıyı yaratmış onun hayatını rızkını ve başına geleceklerini de takdir etmiştir.” açıklamasının yer alması hadisin manen rivayetinin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Sahabi ravisi Abdullah b. Abbas olmak üzere nakledilen Abdullah b. Abbas (ö.68) > İkrime Mevla b. Abbas (ö.104) > *Simak b. Harb* (ö.123) > Ebu'l-Ahves (Selam b. Selim) (ö.179) > İbn Ebi Şeybe (ö.235) > İbn Mâce (ö.273) tarîkinde ise, Simak b. Harb hakkında cerh ve tadil kaynaklarında farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu raviyi Ahmed b. Hanbel, “muzdaribu'l-hadis” ifadesiyle cerh etmiş⁶⁰, Yahya b. Main “sîka” olarak vasıflandırmış, Şube b. Haccac (ö.160/777) “daif” olarak değerlendirmiş⁶¹, Zehebî ise “sadûk” olarak nitelemiştir⁶². Rivayetin senedinde yer alan Simak b. Harb hakkında zikredilen bu farklı cerh ve tadil lafızları; muttasıl olarak nakledilen bu hadis rivayetinin, isnâd açısından sahih olarak vasıflandırılmasına engel teşkil etmektedir.

Çalışmamızın bu kısmında ilgili hadislerin bütün ravileri hakkında derinlemesine araştırma yapmış olmamıza rağmen, makale ölçeğindeki araştırma-

60 Mahmud Muhammed Halil ve diğerleri, *Mevsuatu ekvali imam Ahmed b. Hanbel fi ricali'l-hadis ve ilelihi*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1997, c. 2, s. 112; Mizzi, *Tehzibu'l-kemal*, c. 12, s. 119.

61 el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, c. 12, s. 119.

62 ez-Zehebî, *Mizanul-itidal*, c. 2, s. 232.

mızda, hadisin cerhe maruz kalmış ravileri hakkında genel bilgiler aktarmaya ve bu bilgilerden hareketle isnat zincirlerinin sıhhati konusunda ulaşılan kanaatleri beyan etmeye çalıştık. Yukarıda görüldüğü gibi, değerlendirmesini yaptığımız bazı isnat zincirlerinin, cerhe maruz kalmış ravileri sebebiyle sıhhat açısından tenkide açık durumda oldukları sonucuna vardık. Bazılarının da raviler hakkındaki müfesser olmayan cerhe, ta'dili tercih etmemiz nedeniyle ya da hadisin bir başka rivâyet/isnâd zinciri tarafından destek görmesi hasebiyle sıhhatinden bir değer kaybetmediğini tespit ettik. Kaldı ki, bizim buradaki tenkit ve değerlendirmelerimiz sadece cerhedilmiş ravilerin isimlerinin yer aldığı isnat zincirleriyle sınırlıdır. Sîka oldukları belirtilen ve haklarında cerh ifadesine rastlayamadığımız ravilerden müteşekkil sağlam isnat zincirleri, konuyu aşırı uzatmaktan ve okuru sıkmaktan sakındığımız için bu tenkit ve değerlendirmenin dışında tutulmuştur. Bütün bu değerlendirmelere istinaden, altı sahâbi raviden yirmi dokuz farklı tarikle aktarılan bu rivayetlerin ortak olarak naklettikleri husus olan (لَا عَدْوَى) "bulaşıcılık yoktur" ibaresinin Allah Resulü'ne^(s) aidiyetinde herhangi bir soru işaretinin söz konusu olmadığı tespit edilmiştir. İlgili hadis rivayetlerinin isnadlarının tahlil edilmesi sonucunda ulaşılan bu tespit, hadisin metni üzerine odaklanmamızı ve "(hastalıkta) bulaşıcılık yoktur" ifadesinde Hz. Peygamber'in muradının ne olduğu hususunu araştırmamızı gerekli kılmaktadır.

3. Hadis Rivayetlerinin Metin Açısından Tahlili

Hadis metinlerini incelediğimizde (لَا عَدْوَى) ifadesininin bütün tarîklerde ortak olarak aktarıldığına şahit olmaktayız. Ancak bir metnin isabetli bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle o metnin lafız ve kavramlarının izâhı gereklidir. Bu bağlamda öncelikle yukarıda farklı tarîklerle nakledildiğini ortaya koyduğumuz "hastalıkta sirayet (bulaşıcılık) yoktur" (لَا عَدْوَى...) ve "Hasta develeri sağlam develerle bir araya getirmeyin" (لَا يَجُوزُ الْمَرَضُ عَلَى الْمَصْح) ifadeleriyle birbirlerinin muarızı olarak nakledilen hadis rivayetlerinde yer alan kavramları inceleyeceğiz.

4. Hadislerde Yer Alan Lafızların Açıklanması

لَا عَدْوَى: Hadis metninde yer alan ve çalışmamızın aslî kavramı niteliğindeki لَا عَدْوَى ifadesinde yer alan "لا" harfinin türü konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazı âlimler bunun "nehy edatı" olduğunu beyan ederken, bazıları ise "nehy edatı"

olduğunu kabul etmişlerdir. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) her iki değerlendirmenin de makbul olduğunu nehy edatı olarak (لا تطأروا) lafzının “uğursuzluk görmeyin” anlamında, mahzuf fiilin mef’ulu konumunda olacağını ve böylece hadisin manasının “Hastalığın sirayetinde, Safer’de ve hame’de uğursuzluk görmeyin.” şeklinde olacağını ifade etmektedir. Nefy edatı olarak kabul edilmesi halinde ise burada muradın nefy li’l-cins olduğunu; buna göre de hadisin manasının “Hastalığın sirayeti, Safer ve hame yoktur” şeklinde anlaşılacağını beyan etmektedir.⁶³

“Adva” (عَدْوَى) kelimesi ise geçmek, bırakmak, haddi aşmak ve sirayet etmek manalarına gelen عَدَوٌ⁶⁴ filinden türemiştir. Hadisteki manası ise hastalığın bir kişiden başka bir kişiye intikal etmesi, sirayet etmesidir.⁶⁵ İbn Kuteybe (ö.276/889) bu kavramı izah ederken iki tür sirayetin var olduğunu beyan etmekte; bunlardan birincisinin “cüzzam”ın sirayeti, ikincisinin ise “veba”nın sirayeti olduğunu ifade etmektedir. İbn Kuteybe, cüzzamlı kimsenin kötü kokusunun yakınındakilere geçmesi olarak birinci türü izah ederken, ikincisini ise veba hastalığının bulaşması olarak açıklamaktadır.⁶⁶ Bu tasnifin dışında ise, “Bir kimsenin başına, onun hoşuna gitmeyen bir şey veya bir musibet gelince o kişi: “Şu ev veya kadın uğursuzluğunu bana sirayet ettirdi (bulaştırdı)” der. Resûlullahın, “sirayet yoktur” dediği sirayet (bulaşma) da işte budur diyerek bu tasnifinin ötesinde bir yaklaşımla لا عَدْوَى beyanını izah etmektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) de et-Tıbbü’n-nebevi adlı eserinde İbn Kuteybe’nin bu izahını dikkate alarak, hadislerde vurgulanan “bulaşıcılık yoktur” ifadesindeki muradın talihsizlik, uğursuzluk anlamında anlaşılabilceğine dikkat çekmektedir.⁶⁷

Bu değerlendirmelerden şunu anlamaktayız ki, sadece لا عَدْوَى ibaresini

63 İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkı el-Hanbelî, *Miftahu dari’s-saade ve menşuri velayeti’l-ilm ve’l-irade*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. 2, s. 268.

64 Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed b. Amr Ferahidî, *Kitâbu’l-ayn*, tahk.: Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Samerrâî, Daru ve Mektebetu’l-Hilal, Beyrut, ts., c. 2, s. 213; İbrahim Mustafa, vd. *el-Mu’cemu’l-Vasit*, Daru’d-Da’ve, Kahire, ts., c. 2, s. 589.

65 Ebu’l-Kasım Cârûllah Mahmud bin Ömer b. Ahmed Zemaşşeri, *el-Faik fi garibi’l-hadis*, Daru’l-marife, Lübnan, ts., c. 2, s. 399.

66 İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-hadis*, ss. 167-170.

67 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbü’n-nebevi*, Daru’l-Hilal, Beyrut, ts., ss. 109-114.

dikkate alarak hadis-i şerifteki muradı anlamak güçlük arz etmektedir. Zira “sirayet”in nasıl anlaşılacağı hususu ve bu kelimedenden tam manasıyla ne kastedildiği mutlak olarak ifade edilememektedir. Bu ifadeyi, Ebu Salih es-Siman’ın (ö.101/719) Ebu Hureyre’den rivayet ettiği “*Sirayet, uğursuzluk, hame ve safer yoktur*”⁶⁸ hadisiyle ele aldığımız zaman ya da “advâ” kelimesinin kullanıldığı başka hadislerle bakıldığı zaman, günlük hayatta kullanılan “sirayet” ile bu hadis rivayetlerinde zikredilen arasında bir farkın varlığı gündeme gelebilmektedir. Bu nedenle “advâ” kelimesinin hadis rivayetlerinde beraberinde kullanıldığı diğer kelimeleri de incelememiz gerekmektedir. Bu bağlamda; طيرة, الفأل, الشؤم, المرض على المصح, غول, صفر, هامة, اليمن, الشؤم ifadelerini inceleyeceğiz.

طيرة: “Tiyera” (الطيرة) kelimesi “tetayyera” (تَطَيَّرَ) fiilinin masdarıdır. Kelime anlamı uğursuz kabul etmek olan “Tetayyera” da “târa” (طَارَ) fiilinden türemiştir.⁶⁹ İbn Hacer el-Askalanî (ö.852/1449), *Fethu'l-Bari* adlı Buhari şerhinde “tiyera” kelimesinin manasını açıklarken dilbilimcilerin, “tefa’ale” (تَفَاعُلٌ) vezninden olup da masdarı “fialeten” (فِعَالَةٌ) olan sadece “tetayyera” (تَطَيَّرَ) ile “tehayyera” (تَحَيَّرَ) fillerinin olduğu kanaatini paylaştıklarını aktarır.⁷⁰ Ve bu kelimenin hadisin içerisinde kullanıldığı manasını ise şu şekilde izah eder: Cahiliyye döneminde bir insan bir yere gideceği zaman eğer önünden bir kuş geçip sağ tarafına giderse o zaman bu, bir uğurun ifadesi demek oluyor ve yoluna devam ediyordu. Fakat eğer kuş sol tarafından geçerse o zaman bunu bir uğursuzluğun ifadesi olarak kabul edip yoldan dönüyorlardı.⁷¹ İbn Hacer’in bu açıklamasından kelimenin, sözlük anlamıyla uyumlu bir şekilde “uğur” ya da “uğursuzluk” manasında kullanıldığını anlamaktayız. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de Yasin Suresi on üç ila yirmi yedinci ayetleri arasında aktarılan üç elçinin bir topluma gönderilmesi ve onların verdiği cevabı içeren bölümde (قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ) “Dediler ki: “Şüphesiz biz sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık. Eğer vazgeçmezseniz, sizi mutlaka taşlarız ve bizim tarafımızdan size elem dolu bir azap dokunur.”⁷² ayetinde ve (قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ أَئِن)

68 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 19.

69 İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut 1414 H., c. 4, s. 509-510; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi el-Ezherî, *Tehzibu'l-lügâ*, Daru İhyau't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 2001, c. 14, s. 11.

70 İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Fethu'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhari*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379, c. 10, s. 212.

71 İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, c. 10, s. 212.

72 Yasin, 36/18.

ذُكِرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ “Elçiler de, “Uğursuzluğunuz kendinizdendir. Size öğüt verildiği için mi (uğursuzluğa uğruyorsunuz?). Hayır, siz aşırı giden bir kavimsiniz” dediler.”⁷³ ayetinde geçmekte olan “طيرة” kelime kökünden gelen kavramlar da bu anlamda kullanılmışlardır.

الْفَأْلُ: “el-Fe’l” (الْفَأْلُ) ifadesi “tira” (طيرة) kelimesinin zıt anlamlısı olarak sözlüklerde ifade edilmekte⁷⁴, (الْفَأْلُ)’in hüsnü zan sahibi olma, bir işi-olayı hayra yorma anlamına geldiği zikredilmektedir.⁷⁵ Nitekim hadis rivayetlerinde Hz. Peygamber, bu iki ifadeyi birbirinin karşıtı olarak kullanmış, (طيرة) fiilinden nehyederken (الْفَأْلُ)’i güzel bulmuştur.⁷⁶ Bu hususta; Allah Resulü^(s)’nün “*Ne sirayet (bulaşma), ne de uğursuzluk vardır. Benim Fe’l hoşuma gider.*” buyurduğunda kendisine “*Fe’l nedir?*” diye sorulduğu, onun da “*Güzel bir sözdür*” buyurduğu kaynaklarda aktarılmaktadır.⁷⁷ Burada (الْفَأْلُ) kelimesinden murad edilen husus, uğursuzluk anlayışının İslam’da bulunmadığının bizzat Hz. Peygamber tarafından ifade edilmesi ve daima iyimser ifadeleri kullanılmanın gerekli olduğunun beyanıdır.

الطَّيْرَةُ × الشُّؤْمُ: (الشُّؤْمُ) ifadesi ise araştırmamıza konu olan hadislerde (الطَّيْرَةُ) kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır ki, sözlüklerde de uğursuzluk anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁷⁸ Çalışmamızın aslî konusunu teşkil eden hastalıkta bulaşıcılık olmadığını beyan eden hadislerde geçmemekle birlikte uğur ve uğursuzlukla ilgili rivayetlerde geçen bir diğer kavram da اليُمنُ ifadesidir. (الشُّؤْمُ) kelimesinin zıt anlamlısı olan ve uğur anlamına gelen bu kelime⁷⁹ Hz. Peygamber tarafından şu şekilde kullanılmıştır: لَا شُؤْمَ، وَقَدْ يَكُونُ الْيُمنُ فِي الدَّارِ وَالْمَرْأَةِ وَالْفَرَسِ (Uğursuzluk yoktur; evde, kadında ve atta uğur vardır).⁸⁰ Araştırmamızın asıl tartışma alanı, “لاعدوى” bulaşıcılık yoktur ifadesinin anlam ve bağlamını ortaya koyabilmek olduğundan, uğur ve uğursuzluk ifadeleri üzerinde

73 Yasin, 36/19.

74 Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, c. 8, s. 336.

75 Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Garibü’l-hadis*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1982, c. 1, s. 183.

76 el-Ezheri, *Tehzibu’l-Lüğa*, c. 14, s. 11.

77 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 44; el-Müslim, *es-Sahih*, Selam 113; Ebu Davud, *es-Sünen*, Tıb 24; i, *es-Sünen*, Siyer 47.

78 Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, c. 6, s. 295.

79 İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü’l-lüğa*, Daru İlmu’l-Melayîn, Beyrut 1987, c. 2, s. 993.

80 et-Tirmîzî, “Edeb”, 59.

çok detaylı bir tahlil sunmayacak metinlerde geçen diğer kavramları izah ederek çalışmamıza devam edeceğiz.

هامة: “Hame” (هامة) kelimesi hakkında ise lügatte; çoğulu هوام olmak üzere böcek ve haşerat manasına geldiği ifade edilmiş,⁸¹ ayrıca baykuş vb. gece kuşu anlamını taşıdığı da belirtilmiştir.⁸² Bu açıklamaların yanısıra “hame” kelimesinin; cahiliyye zamanındaki insanların, kabrinde elem çeken bir kişi için üzüntü duyan bir hayvanın var olduğu inancına sahip olmalarını ifade etmek üzere kullanıldığı belirtilmektedir. Bu hususta İbn Hacer şu değerlendirmeyi aktarır: “Bir insan öldürüldüğü zaman eğer öcü alınmadıysa, öcü alınana kadar, kabrinin üzerinde “Beni sulandırın, beni sulandırın!” diyen bir böcek/kurt bulunur. Öcü alındığında ise oradan ayrılıp gider. Hatta bu inanç sadece cahiliye Araplarında değil, Yahudilerde de vardır ki onlar, bu böceğin yedi gün boyunca ölünün kabrinin etrafında gezdiğine inanırlar.⁸³ Bu değerlendirmelerden “Hame” (هامة) kelimesinin cahiliye dönemindeki inanışları ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber (ﷺ) beyanı ile cahiliyedeki bu batıl inanışların aslının olmadığına işaret etmektedir.

صفر: “Safer” kelimesinin anlamının ne olduğu hakkında ise iki görüş vardır. Birinci görüşe göre, bu kelime kamerî aylardan Safer ayı anlamına gelmektedir ki; cahiliye Araplarının, harb edebilmek vb. amaçlarla haram ayların yerini değiştirme ya da geciktirme isteklerine⁸⁴ bu ayı araç hale getirdikleri ifade edilmektedir.⁸⁵ Hz. Peygamber ﷺ buyurarak müşriklerin bu uygulamalarının doğru olmadığına işaret etmektedir.⁸⁶ İkinci görüşe göre ise صفر kelimesi cahiliye dönemindeki bir başka batıl inanışa delalet etmektedir. Bu inanışa göre

81 el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah, *Tefsiru garib ma fi's Sahihayn el-Buhari ve Müslim*, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1995, s. 167.

82 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, c. 4, s. 99; ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Daru'l-Hidaye, Beyrut, ts. , c. 34, s. 130.

83 İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, c. 10, s. 242-3. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğâ*, VI/248; İbn Faris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-luga*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1986, c. 1, s. 897; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam el-Herevî el-Ezdi, *Garibu'l-Hadis*, Matbaatu Dairatü'l-Maârifî'l-Osmaniye, Haydarabad 1964, c. 1, s. 27; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 4, s. 463.

84 Bu hususta Bk. et-Tevbe, 9/36-37.

85 Bk. İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, c. 4, s. 464; İbn Battal, Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik, *Şerhu Sahihi'l-Buhari*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003, c. 6, s. 15.

86 İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, *el-İstizkar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. 8, s. 424.

“insanlar, acıktıkları zaman karınlarında gezen, yılan benzeyen bir hayvan var olmaktadır ve bu başka insanlara da geçebilme özelliğine de sahiptir.⁸⁷ Bu anlamı esas alanlara göre ise Allah Resülü^(s) bu beyanlarıyla söz konusu batıl inanışı iptal etmektedir.⁸⁸

غُول: Aktardığımız hadislerde geçen bir diğer kavramda (**غُول**) ifadesiydi. Cabir b. Abdullah tarikiyle nakledilen hadiste Hz. Peygamber’in “*Ne sirayet, ne safer, ne de gûl vardır*”⁸⁹ buyurduğu aktarılmaktadır. Buradaki (**غُول**) ifadesi kelime anlamı itibarıyla cin ya da şeytan türü, felaket, afet gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁰ Ancak hadisteki anlamı itibarıyla ise cahiliyye döneminde arapların bu cin ya da şeytan türünden gelebilecek bir zarara olan batıl inanışlarını bu kavram ile ifade ettiklerini görmekteyiz.⁹¹ Hz. Peygamber de **لا غول** beyanı ile bu anlayışı kaldırmakta, insanları bu tutumdan uzaklaştırmaktadır.⁹²

لا يورد الممرض على المصح harfi “lâu’n-nehý” olarak vasıflandırılırken **يورد** kelimesi lügatte “**على**” harfiyle beraber kullanıldığı zaman, getirmek, ithal etmek manalarına gelmektedir.⁹³ **الممرض** hasta devenin sahibi anlamına gelirken, **المصح** ifadesi ise sağlam devenin sahibi manasına gelmektedir. Bütün olarak burada kastedilen “Hasta develerin sahibinin, sağlam deve sahibinin yanına getirilmemesi” dir; bir başka deyişle “hasta devesi olan bir kişi, onu bir sürünün içine karıştırmaması” anlamındadır. Zira sebepler çerçevesinde devedeki hastalığın sürüye intikal etme ihtimali vardır. Aslında sadece bu hadisi ele alacak olursak zahiren hastalığın sirayeti ile ilgili tartışmaya açık herhangi bir husus olmadığı düşünülebilecektir. Çünkü hadisin bahis mevzusu tıbbîdir. Tıbbın da görüşü, bu hadisle örtüşmektedir. Hastalıklar sonuçta; bakterilerden, virüslerden, mikroplardan vb. kaynaklanmaktadır. Virüs, mikrob vb. ise bir organizmadan başka bir organizmaya geçme imkânına sahiptir. Yani sebepler açısından bir hasta-

87 İbnu'l-Esîr, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, c. 3, s. 35; Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, c. 1, s. 25; el-Ezheri, *Tehzibu'l-lüğa*, c. 12, s. 117.

88 en-Nevevî, Ebu Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Muri, *el-Minhâc şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1392, c. 14, s. 215.

89 el-Müslim, *es-Sahih*, Selam 107-108-109.

90 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 11, s. 508; Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, c. 4, s. 447; İbnu'l-Esir, Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979, c. 3, s. 396.

91 İbnu'l-Esir, *en-Nihaye fi garibi'l-Hadis*, c. 3, s. 396; İbnu'l-Cevzi, *Garibu'l-hadis*, c. 2, s. 167.

92 Bk. el-Hattâbî, *Mealimü's-Sünen*, el-Matabaatü'l-İlmiyye, Haleb 1932, c. 4, s. 234.

93 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 3, s. 456; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-vasit*, c. 2, s. 1024.

lıgın bir bedenden başka bir bedene geçmesi mümkündür. Ondan dolayı Resulullah(s), sağlam devenin başına gelebilecek muhtemel bir hastalıktan dolayı, hasta devenin sağlam develerin içine karıştırılmasını men etmiştir. Ancak yukarıda izahatını aktardığımız لاعدوى ifadesini içeren hadislerle birlikte bu hadisi düşündüğümüzde zahiren bir tezatın varlığı düşüncesi akla gelebilmektedir.

Nitekim Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Nazzam (ö. 231/845): "Resulullah'ın hem "sirayet ve uğursuzluk yoktur" ve "öyleyse ilk bulaştırın kim?" dediğini rivayet ederler hem de onun "Cüzzamlıdan, aslandan kaçır gibi kaç!" dediğini ve "O'na biat için gelen bir cüzzamlıyı bulaştırır korkusuyla geri gönderdiğini rivayet ederler"⁹⁴ ifadeleriyle, rivayetler arasında gördüğü tezat üzerinden eleştirel bir tutum benimsemektedir. Modern dönemde de Kütüb-i Sitte Eleştirisi ve Kur'an'a Arzı adlı eserinde Ferec Hüdür isimli müellif de aklî ilkelerle hadise yönelik tenkitlerini ortaya koymakta; "...hastalık bulaşması diye bir şey olmadığını rivayet ettiler. Bu ise gerçeklere uymayan bir husustur, ilk deveye kim bulaştırdı demek, ilk deveyi kim doğurdu demeye benzer, bunun ise bir mantığı yoktur, ilklerin başlaması ilk aşama olarak kendi başlarındadır..."⁹⁵ ifadesiyle hadisi akla arzederek reddetmektedir. Bunun yanısıra "...Mademki hastalık bulaşması yoktur cüzzâmlıdan kaçmanın manası nedir ki, bu açık bir çelişkidir."⁹⁶ cümleleriyle de "cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçınız"⁹⁷ hadisi ile hastalıkta sirayet yoktur hadisi arasında bir çelişkinin var olduğunu iddia etmektedir. Bu hususta temel sorumuz, eleştirilere hedef olan bu hadis rivayetlerinin nasıl anlaşılacağıdır.

5. Hadisler Arasındaki İhtilafın Mahiyeti

Araştırmamıza esas olan bu hadis rivayetleri, esasen muhtelifü'l-hadis ilminin kapsam alanına girmektedirler. Bu nedenle mütearız olarak vasıflandırılabilen iki grup hadis hakkında açıklama yaparken, muhaddis âlimlerin ihtilafların çözümü hususunda benimsedikleri, *cem ve te'lif*, *nesh*, *tercih* ve *tevakku*⁹⁸ metodlarını esas alarak değerlendirmelerde bulunacağız.

94 İbn Battal, *Şerhu Sahihi'l-Buhari*, c. 9, s. 410.

95 Fereç Hüdür, *Kütüb i Sitte'nin Eleştirisi ve Kur'an'a Arzı*, İstanbul 2004, s. 110.

96 Fereç Hüdür, *Kütüb i Sitte'nin Eleştirisi ve Kur'an'a Arzı*, s. 110.

97 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 19.

98 Bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)*, İslami Araştırmalar Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1982, s. 170.

5.1. Cem ve Te’lif

Çelişkili görülen iki hadisin arasındaki zahiri ihtilafı, aklî ve naklî delillerle gidererek her iki hadisle de amel etme imkânını ortaya koyan bu metot kapsamında pek çok görüş ifade edilmiştir. Bunlardan birisi, her iki hadis arasında umum-husus ilişkisinin var olduğu kabulüyle ihtilafın giderilmesidir. Nitekim el-Kadı Ebu Bekir el-Bakillani (ö.403/1013) “hasta develerin sahibi, sağlam develerin sahibi üzerine deve getirmez” (لايورد الممرض على المصح) hadisinin “Hastalıkta sirayet yoktur” (لاعدوى) hadisini tahsis ettiğini ifade etmekte, yani bu durumun sadece develere has olduğunu diğer hayvanları kapsamadığını belirtmekte, bu kanaatiyle iki hadis arasındaki zahiren var olan ihtilafı giderdiğini kabul etmektedir.⁹⁹

Bir diğer yaklaşım ise; Hz. Peygamber’in “Hastalıkta sirayet yoktur” hadisiyle cahiliyyeden kalma batıl itikatları iptal etmeyi hedeflediğinin ifade edilmesidir, nitekim bunu ispatlamak için Hz. Peygamber’in cüzzamlı biriyle oturup aynı tabaktan yemek yediği¹⁰⁰ aktarılır. Bu görüşe göre hadisin aslı hedefi, tıbbî bir mevzûya izahat getirmek değil itikâdi anlamda bir olgunlaşmayı temin etmektir. Nitekim Buhari şârihlerinden Kirmânî (ö.786/1384), bu hadisi açıklarken Allah’ın ilminde her şeyin bir temeli vardır. “Sirayetinden dolayı hastalandı” şeklinde düşünmesinler diye Resulullah(s) bu hadisi söylemiştir.¹⁰¹ ifadelerini kullanmaktadır. İbn Hacer el-Askalani (ö.852/1449) ise burada sedd-i zerâi açısından bir sakınmanın gerekli olduğuna işaret etmekte ve sirayetin olup olmamasının nihai anlamda Allah’ın muradına bağlı olduğunu belirtmektedir.¹⁰² Nitekim Bakara Suresi’nde yer alan “O ikisi (Harut ve Marut melekleri)

99 İbn Battal, *Şerhu Sahihî'l-Buhari*, c. 9, s. 410.

100 Bu hususta Cabir b. Abdullah’dan şu hadis nakledilmektedir: (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ أَخَذَ بِيَدِ مَجْدُومٍ فَأَدْخَلَهُ) et-Tirmîzî, “Etime”, 19. (Resulullah(s) cüzzam hastası olan birinin elinden tutarak, onunla beraber elini yemek tabağına uzatmış ve Allah’ın ismi ile Allah’a güvenerek, Allah’a dayanarak benimle beraber ye demiştir.) et-Tirmîzî, hadisin devamında bu hadis garib hadistir, Yunus b. Muhammed tarîki dışında bilinmemektedir şeklinde bir not düşmüştür. Bk. et-Tirmîzî, *es-Sünen*, c. 4, s. 266.

101 el-Kirmanî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali, *el-Kevakibü'd-derari fi şerhi Sahihî'l-Buhari*, Kahire 1933, c. 21, s. 44-45.

102 İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, c. 6, s. 61-c. 10, s. 160; Ayrıca Bk. Taki Osmani, Muhammed, *Tekmile-i Fethi'l-mülhim bi-şerhi Sahihî Müslim ibnü'l-Haccac el-Kuşeyri*, Darü'l-Ulum, Karaçi 1422, c. 4, s. 370-372; el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî, *Umde-tü'l-kârî şerhi Sahihî'l-Buhari*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts. , c. 21, s. 288-9.

ancak Allah'ın izniyle insanlara zarar verirlerdi"¹⁰³ beyanı da bu tespiti destekler niteliktedir.

İlgili hadislerin izahunda ortaya konulan bir başka yaklaşım ise bu hadislerle kadere işaret edildiğidir. Nitekim Tahâvî (ö.321/933), *Şerhu Meâni'l-Âsâr* adlı eserinde "Hasta develerin sahibi, sağlam develerin sahibi üzerine deve getirmez" hadisini aktardıktan sonra "Bunun manası da şudur: Sağlam devenin sahibinin, devesine hastalık sirayet edince "Eğer ben o hasta deveyi getirmeseydim, deveme bulaşmayacaktı" derdi. Asıl olan ise, o hasta deve gelmeseydi de yine onun devesinin hastalanmasıdır,¹⁰⁴ zira Allah kendi kaderine, o devenin hasta olacağını yazmıştır" demektedir.¹⁰⁵

Zahirî düşüncenin öncü düşünürü İbn Hazm (ö.456/1064) ise *el-Muhalla* adlı eserinde, "Sirayet ve uğursuzluk yoktur" hadisini değerlendirirken; sirayet yoktur beyanının, insanın kaderinde ne yazılmışsa onun, başına geleceğine delalaet etiğini ifade etmekte; bununla birlikte yine de kişinin hasta birisinden, aslandan uzak durduğu gibi uzaklaşması gerektiğini beyan etmektedir.¹⁰⁶

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ise; sirayet (bulaşıcılık), hastalığın sebebi olarak zikredilebilecek pek çok unsurdan birisi olduğunu; bunu inkâr etmenin Allah'ın yeryüzündeki nizamın tesisi için belirlediği Sünnetullah'ı inkâr etmek anlamına geleceğini beyan etmektedir.¹⁰⁷ Bununla birlikte o hastalıkları ikiye ayırmakta; bedenî rahatsızlıklar ve kalbî rahatsızlıklar olmak üzere bir tasnifi benimseyerek sirayet/bulaşıcılık kavramını da bu bağlamda değerlendirmektedir.¹⁰⁸ Ona göre, bedenî rahatsızlıklar, bireylerin ter türlü organı ile alakalı hastalıkları kapsarken; kalbî rahatsızlıklar ise kişinin duygu dünyasını, zihniyetini ve ruhunu etkileyen unsurları ifade etmektedir.¹⁰⁹ Bu tasnife bağlı

103 el-Bakara, 2/102.

104 Allah Teâlâ hiçbir sebep olmadan da hastalığı yaratabilecek kudrettedir. Bu hususta Bk. el-Übbi, Muhammed b. Halife el-Vaştani, *İkmâlu İkmâli'l-mu'lim bi şerhi Sahihi Müslim*, Beyrut 1994, c. 7, s. 419.

105 et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Asar*, c. 4, s. 310; Ayrıca Bk. İbn Abdülber, *et-Temhid*, c. 24, s. 191-6.

106 İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, *el-Muhalla*, (I-XII), Daru'l-Fikr Beyrut, ts. , c. 3, s. 119.

107 İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, *Miftahu dari's-saade ve mehşuri velayeti'l-ilm ve'l-irade*, tahk.: Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebi el-Eseri, (I-III), Daru İbn Affan, Kahire 1996, c. 3, s. 372-9.

108 İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbü'n-nebevi*, s. 5.

109 İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbü'n-nebevi*, s. 6.

olarak, sirayet (bulaşıcılık) kavramının hem bedenî rahatsızlıklar hem de kalbî rahatsızlıklar için kullanılabilmesine işaret eden İbn Kayyım; (لاعدوى) ifadesinin, hadiste talihsizliğin sirayeti anlamında kalbî rahatsızlıklara tekâbül edecek şekilde kullanılmış olabileceğini de İbn Kuteybe’nin değerlendirmelerini dikkate alarak aktarmaktadır. Çünkü (عدوى) kelimesi fiziksel anlamda bir rahatsızlığın bulaşmasının yanı sıra, hastalığın oluşmasıyla ilgili metafizik süreci de ifade etmektedir. Hatta bunu; insanlar, talihsiz kabul ettikleri bir kişiyle beraber olduklarında “ondaki talihsizliğin, uğursuzluğun kendilerine de geçeceğine inanırlardı” şeklindeki kabulü naklederek hadisin, bunun da söz konusu olmadığını ifade etmekte oluşuna işaret etmektedir.¹¹⁰ Bu tespitlere göre, Hz. Peygamber (لاعدوى) beyanıyla halk arasında hasta olan kişiden kaynaklanan bir kötülük getirme, talihsizlik oluşturma şeklindeki inancı yıkmakta, yoksa fiziksel anlamda bulaşıcılığın olmadığını iddia etmemektedir. Bu tespiti önemli kılan husus ilgili hadislerde yer alan الطيرة, القائل, الشؤم, اليمن, الهامة, صفر, غول, kavramlarının da uğursuzlukla ilgili cahiliye toplumundaki kabüllere delalet ediyor oluşudur. Bir bütün olarak bu kavramların tamamını birlikte değerlendirdiğimizde, Allah Resulü(s)’nün müslüman toplumunun inanç dünyasını olgunlaştırmayı hedeflediğini anlamaktayız. Bununla birlikte; Hz. Peygamber’in لاعدوى beyanı karşısında bir bedevinin, develerin birbirlerine uyuz olma rahatsızlığını bulaştırdıklarını beyan etmesi ve bunu soru olarak ona yönelmesi¹¹¹; o günkü Arap toplumunun عدوى kelimesinden ilk olarak hastalığın bulaşması anlamını anladıklarına delalet etmektedir.

Bu kanaatlerin haricinde iki farklı rivayetin zahirinden anlaşılan mananın her ikisiyle de amel etmenin caiz olduğu da ifade edilmiştir. Burada belirleyici olanın, muhatabın itikadî durumu olduğu ifade edilmiş; eğer kişinin itikadı zayıfsa o zaman “sirayet yoktur” hadisinin esas alınacağı, eğer itikadları güçlü bir kimse ise o zaman “hasta develerin sahibi, sağlam develerin sahibi üzerine deve getirmez” hadisi ile ya da ikisiyle amel edilebileceği de söylenmiştir.¹¹² Bu durumun delili olarak da Hz. Peygamber’in bedeviye verdiği *Peki ilk deveyi uyuz yapan kimdir?*¹¹³ şeklindeki cevap zikredilmektedir.

110 İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tıbbü'n-nebevi*, s. 112.

111 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 25.

112 el-Kurtûbî, *el-Müfhim*, c. 5, s. 621.

113 el-Buhari, *es-Sahih*, Tıb 25.

5.2. Tercih

Araştırmamıza konu olan “sirayet” hadisleri arasında *tercih* metodunu da benimseyen iki grup vardır. Bunlardan birisi, “*Sirayet yoktur*” hadisini tercih edenlerdir ki, tercih nedenleri diğer hadisin şaz olduğuna hükmetmiş olmalarıdır. Bu husustaki delilleri ise Hz. Aişe’nin bu hadisi kabul etmediğinin ifade edilmesidir. Taberi (ö.310/923) bu durumla ilgili olarak, Hz. Aişe’nin “*Benim cüzzamlı bir kölem vardı. Benim yediğim tabaktan yemek yerdim, benim yattığım yerde yatardı...*”¹¹⁴ dediğini esas alarak bu değerlendirmeyi nakletmektedir.¹¹⁵

Hadis rivayetleri arasında tercihi benimseyen ikinci grup ise “*Hasta develerin sahibi, sağlam develerin sahibi üzerine deve getirmez*” hadisini tercih etmişler. Bu hususta Ebu Hureyre’nin daha önce ifade ettiği “*sirayet yoktur*” ifadesinden imtina etmiş olmasını¹¹⁶ delil olarak göstermektedirler.¹¹⁷

5.3. Nesh

Bu görüşe göre iki hadis grubu arasında nasih-mensuh ilişkisi vardır. Yani “*hasta develerin sahibi, sağlam develerin sahibinin üzerine deve getirmez*” ve “*cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçınız*” hadislerinin “*Sirayet yoktur*” hadisini nesh ettiği kabul edilir.¹¹⁸ Fakat hadisleri incelediğimizde bu hususun ilmî olarak temellendirilemediğini görmekteyiz. Malum olduğu üzere neshin bilmenin yolları Resulullah(s)’ın belirtmesi, sahabenin beyanı, tarihi bilgi ve icmâdır.¹¹⁹ Çalışmamıza konu olan hadisler arasında nasih mensuh ilişkisi olduğuna dair sahabenin bir beyanı olmadığı gibi, rivayetler arasında öncelik sonralık ilişkisini ortaya koyan bir tarihi bilgiye de sahip bulunmamaktayız. Bununla birlikte neshin vuku bulduğuna ilişkin bir icma da söz konusu değildir. Buradan şu anlaşılmaktadır ki, iki grup hadis rivayetine baktığımızda aralarında

114 عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كَانَ لِي مَوْلَى مَجْدُومٌ، فَكَانَ يَنَامُ عَلَيَّ فِرَائِي وَيَأْكُلُ فِي صِحَافِي، وَلَوْ كَانَ عَاشِرًا كَانَ عَلَيَّ ذَلِكَ»
İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, tahk.: Kemal Yusuf el-Hut, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1409, (el-Eklü me’a’l-meczum, h.no: 24541), c. 5, s. 142.

115 İbn Hacer, *Fethu’l-Bari*, c. 10, s. 159.

116 el-Müslim, *es-Sahih*, Selam, 104.

117 İbn Hacer, *Fethu’l-Bari*, c. 10, s. 159.

118 el-Aynî, *Umdetü’l-Kari*, c. 21, s. 288.

119 İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ, *Mukaddime*, tahk.: Nurettin Itr, Daru’l-Fikr Beyrut 1986, c. 1, s. 277.

katî olarak nasih-mensuh ilişkisinin var olduğunu ortaya koyacak müdellel bir zemin bulunmamaktadır. Ebu Hureyre’nin unutulması ya da daha önce aktardığı bir ifadeyi tekrarlamaktan ictinab etmesi ise¹²⁰ “ihtimal ile neshin vuku bula-mayacağı”¹²¹ ilkesi çerçevesinde bir diğer hadisin nesh olduğuna delil olarak gösterilemez. Nitekim İbn Hacer de bu iki hadis hakkında nesh metodunun uygulanamayacağı görüşündeyken¹²²; İbn Kayyim da, neshin vâkî olduğunun tespit edilememesi halinde tevakkuf edilir diyenlerin var olduğunu ifade etmektedir.¹²³ Kadı İyaz (ö.544/1149) ise iki görüşü de aktarmakta ama birini tercih ettiğini net bir şekilde ortaya koymamaktadır.¹²⁴ Bununla birlikte, el-Übbi (ö.827/1425), İkmâlu İkmâli’l-mu’lim adlı Müslim şerhinde Kadı İyâz’ın, bu hadisler arasında neshin var olduğuna ilişkin görüşü, aralarında Hz. Ömer (r.a)’in de bulunduğu bir gruba izafe ettiğini ifade etmekte ve Kadı İyâz’ın kendi kanaatinin ise, çoğunluğun görüşü olarak vasıflandırdığı cüzzamlıdan uzak durulmasının emir değil ihtiyat olarak anlaşılması gerektiği yönünde olduğunu nakletmektedir.¹²⁵

6. Değerlendirme

Bütün bu tespitlerden sonuca ulaşmaktayız ki, Allah Resulü^(s) bu hadislerinde içerik olarak cahiliye itikadını düzeltmeyi hedefleyen bir tutum benimsemiştir. Nitekim yukarıda ortaya konulduğu üzere hadisin farklı târiklerinde yer alan طيرة، هامة، الشؤم، الفأل، طيرة، غول، صفر، هامة، الشؤم، الفأل، طيرة ifadeleri, cahiliye döneminden kalma batıl inançları tasvir etmektedir. İslam âlimleri bütün bunlara olan inancın İslam öncesi dö-

120 Kurtûbî bu hususta en detaylı izahatı yapan kişi olarak vasıflandırılabilir. O, Ebu Hureyre’nin daha önce aktardığı “Lâ advâ” hadisi kendisine sorulunca imtina ettim diyerek tekrar nakletmeyişi dört ayrı sebeple ilişkilendirerek tahlil etmektedir: 1) Daha önce aktardığı hadisi unutulması, 2) Bu hususta birbirinden bağımsız iki hadisin var olması ve ravinin şartlara göre birini tercih edebilecek olması 3) Kendisinden hadisi dinleyenlerin tahlil yeteneklerinin az olması nedeniyle iki hadisten de aynı anda bahsettiğinde zihinlerin karışabilme ihtimalini düşünmesi 4) Bu hususlar dışında bir ihtimali dikkate alması. Bk. el-Kurtûbî, *el-Müfthem*, c. 5, s. 626.

121 Bk. ez-Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf, *Şerhu’z-Zürkani ala Muwat-ta*, tahk.: Taha Abdu’r-Rauf Said, Mektebetü’s-Sekafetu’d-Diniyye, Kahire 2003, c. 4, s. 604.

122 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, c. 10, s. 159.

123 İbn Kayyim, *et-Tıbbü’n-nebevi*, s. 113;

124 Kadı İyaz, *İkmalu’l-mu’lim*, c. 9, s. 141-142.

125 el-Übbî, *İkmâlu İkmâli’l-mu’lim*, c. 7, s. 440.

neme dayandığını ifade etmektedirler.¹²⁶ İslam'ın tebliğinden sonra bu anlayışlar tamamen kaldırılrsa da tamamen bu algıyı herkesin bırakması mümkün olmamıştır. Nitekim rivayetlerde “*hastalıkta bulaşıcılık yoktur, uğursuzluk yoktur...*” ifadesinin hemen arkasından ilk ifadeye muhalif bir şekilde nakledilen “*kadında, atta ve evde uğursuzluk vardır*” ifadesinin raviler tarafından kolaylıkla nakledilebilmesi¹²⁷ de bunun bir yansıması niteliğindedir. Bir din olarak İslam, cahiliyye adet ve inanışlarının, İslam'a uygun bulunanlarını olduğu hal üzerine bırakmış, kısmen değişikliğe ihtiyaç duyulan inançları tebdil ve ta'dil etmiş, tamamen zıt olanları da kaldırmıştır.¹²⁸ Bu kapsamda, “*hastalıkta bulaşıcılık yoktur*” (... لا عَدْوَى ...) vurgusunu içeren ilgili hadislerin de, o dönemin insanların, hastalığın da sağlığın da aslı olarak Allah'ın iradesi dâhilinde mümkün olduğunu anlamalarını temin etmeyi hedeflediğini anlamaktayız. Nitekim *bulaşıcılık yoktur* beyanının üzerine bir bedevinin *Uyuz bir deveyi ağıla alıyoruz sonunda tüm develer uyuz oluyor* şeklindeki sorusuna, Hz. Peygamber(s)'in verdiği *Peki ilk deveyi uyuz yapan kimdir?* Cevabını içeren Abdullah b. Mesud ve Ebu Hureyre tariklerinde de buna net bir şekilde şahit olmaktayız. Resulullah(s) “*Peki ilk deveyi kim uyuz etti?*” diye sorarak muhatabına, muhatabının benimsediği bir yöntem olan akli burhanla cevap vermiş ve dikkatleri asıl anlatılmak istenen tarafa yönlendirerek, bütün sebeplerin halk edicisi olan Allah'ı yok sayıp, o gücü, sebebe vermenin bir cehalet işareti olacağına dikkat çekmiştir.

Bununla birlikte, Abdullah b. Ömer tarihinde bu cevap bulaşıcılıkla kader arasında bir bağ kurularak sunulmaktadır. Öyle ki, Hz. Peygamber'in *İşte, O (onların uyuz edilmeleri), kaderdir. (Yoksa) kim ilk deveyi uyuz etti?* şeklinde cevap verdiği aktarılmıştır¹²⁹; İbn Mesud tarihinde ise ibarenin sonunda “*Allah her nefsi yaratır, hayatını, rızkını ve başına gelecek musibetleri yazar*”¹³⁰ ifadeleriyle hadis nakledilmiştir. Kütüb-i Sitte kaynaklarında yer aldığını tespit ettiğimiz yirmi dokuz farklı tarikten sadece üçünde Hz. Peygamber'in cevabında kadere işaret edilen ibarelerin kullanılması, hadisin manen rivayet edilmiş olmasının bir sonucu olarak izah edilebilir. Diğer rivayet tariklerinin metinlerinde doğrudan kader beyanı geçmemiş olsa da; “*bulaşıcılık yoktur*” beyanıyla, esasen hastalı-

126 Bk. İbn Abdülber, *el-İstizkar*, c. 8, s. 422-3; *et-Temhid*, c. 9, s. 282-283.

127 Bk. Abdullah b. Ömer'den aktarılan hadisler.

128 Bk. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, çev.: M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, c. 1, s. 386-387.

129 İbn Mace, *es-Sünen*, Sünne 10; Tib 43.

130 et-Tirmîzî, *es-Sünen*, Kader 9.

ğın da sağlığın da yaratıcısının Hz. Allah olduğu bilincinin inşa edildiğini düşündüğümüzde ulaşacağımız kanaat ravilerin manen rivayet esnasında kader kavramına yer vermelerinin sebebini anlaşılır hale getirmektedir. Nitekim hadislere eserinde yer veren İbn Mace’nin ve et-Tirmîzî’nin de ilgili hadisleri *Kitabu’l-Kader* başlıkları altında tasnif etmeleri bu bağlamda anlamlıdır. Bu kapsamda çalışmamızla ilgili hadislerin, insan iradesinin niteliği hakkında yoğun tartışmaların yapıldığı hicri ikinci ve üçüncü asırda, kaderle ilgili tartışmalarda -özellikle Eşari ekolün değerlendirmelerinde- ne ölçüde işlevsel bir rol üstlendiği kelami perspektifle yapılacak başka araştırmaların konusu ve temel sorusu olabilecek düzeydedir.¹³¹

Bununla birlikte, çalışmamıza esas olan hadis metnlerinin günlük hayata yansımalarının nasıl olduğunu tespit edebilmek maksadıyla kaynakları incelediğimizde bu hadislerin fikhî hükümlere de mesnet teşkil ettiğini görmekteyiz. Örneğin Malikî İslam âlimlerinden *el-Baci* (ö.474/1081); İbnü’l-Kasım’ın (ö.191/806), Yahya b. Yahya’nın (ö.234/848) ve Sahnun’un (ö.240/855) cüzzamlıdan uzak durmak gerektiğini beyan eden hadisleri esas alarak *eşimin cüzzam hastalığına yakalanması halinde, kadının nikâhunu feshet(tir)mesinin mümkün olacağını* ifade ettiklerini nakledden, Kadı İyaz da bu hükme ulaşan farklı âlimlerin var olduğunu belirtmektedir.¹³²

Şevkânî (ö.1250/1834) cüzzamlı kişilerin sayısı artınca camilere gidilip gidilemeyeceği sorusunun da bu hadis rivayetleri ile ilgili olarak gündeme geldiğini ifade etmektedir. Bu hususta İslam âlimleri, bu hastalığa yakalanan kimselerin sayısı az ve nadir ise o zaman camilere gelmemeleri konusunda ihtilaf etmemişlerdir. Fakat sayının artması halinde, ihtilaf vaki olmuş, cevaz verenler has-

131 Hastalıkta bulaşıcılık yoktur ibaresinin yansımaları aynı zamanda hem tarihi hem de tıbbi olarak da incelenmeye değer durumdadır. Bu hususta detaylı tahliller için bk. İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Bezlü’l-maun fi fazli’t-taun*, tahk.: Ahmed İsam Abdülkadir Katib, Dârü’l-Âsime, Riyad 1991, s. 227-388; Stearns, Justin; “Contagion in Theology and Law: Ethical Considerations in the Writings of Two 14th Century Scholars of Nasrid Granada”, *Islamic Law and Society*, c. 14, sayı: 1, ss. 109-129; Stearns, Justin K. *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011; Hopley, Russell. “Contagion in Islamic Lands: Responses from Medieval Andalusia and North Africa.” *The Journal for Early Modern Cultural Studies*, 2010, c. 10, sayı: 2, ss. 45-64.

132 Ebü’l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa’d el-Bâcî, *el-Münteka: Şerhu Muvatta-ı Malik*, Beyrut 1959, c. 9, s. 388-393; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *Neylü’l-eotar şerhi münteka’l-ahbar*, Darü’l-Hadis, Mısır 1993, c. 7, s. 220-1.

talığın asıl sahibi Allah'tır, hasta olan camiye gelse de gelmese de yine hastalık diğerlerinin başlarına gelecektir düşüncesiyle kanaatlerini netleştirmişlerdir. Âlimlerin diğer kısmı ise, bu durumda olanların camilere gelmemeleri gerektiğini söyleyerek onlara bir yer tahsis edilmesi gerektiği ve namazlarını orada kılabilecekleri kanaatlerini belirtirler.¹³³ Bu grubun delili ise sedd-i zerâî ilkesidir. Yani eğer hasta olan bir kişi camiye gelirse, o zaman hastalığın sağlam insanlara geçmesi muhtemeldir. Bununun önünü kesmek engellemek gereklidir. Fakat cuma namazı hakkında ise, gelmeleri gerektiği hakkında ittifak olduğu ifade edilmiştir.¹³⁴

7. Sonuç

Çalışmamızda Kütüb-i Sitte kaynaklarında altı farklı sahabi ravi aracılığı ile yimi dokuz farklı tarikle aktarıldığını tespit ettiğimiz “(hastalıkta) sirayet yoktur” (لَا عَدْوَى...) ifadesini içeren beyanın, isnad açısından tahlil edildiğinde, Allah Resulü(s)’ne aidiyet hususunda herhangi bir sorun taşımadığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, hastalığın bir insandan diğerine geçişinin bilinen bir husus olması nedeniyle akla aykırı olarak vasıflandırılan; aynı zamanda da Hz. Peygamber’in “cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçınız”, “Sakin hasta deveyi sağlam devenin yanına uğratmayınız” vb. hadislerine de ters düştüğü ifade edilerek metin açısından tenkit edilen bu beyan hakkında ise klasik kaynaklarımızda şu değerlendirmelerin yapıldığı tespit edilmiştir:

1. “Bulaşıcılık yoktur” ifadesi umumi bir beyandır. Özel olarak bazı rahatsızlıkların bulaşıcılık niteliğine sahip olması bu ifadeye ters düşmez.
2. Her tür hastalıkta bulaşıcılık yoktur. Cüzzamlı kişiden uzak durmanın tavsiye edilmiş olması hastalıkta bulaşıcılık vardır anlamına gelmez, onun kokusu rahatsız edici olduğundan o mekândan uzakta olmak gerekir.
3. Bulaşıcılık yoktur ibaresi hastalığın ya da fiziksel bir rahatsızlığın bulaşmasından ziyade “bir evdeki, eşyadaki, kişideki vb. talihsizliğin, uğursuzluğun bir başka insana geçmesi” anlamına gelmektedir.

133 Bu husustaki farklı kanaatler için Bk. el-Bâcî, *el-Münteka*, c. 9, s. 388-393; İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *el-Fetava'l-Kübra*, Daru'l-Marife, Beyrut 1988, c. 4, s. 89,108.

134 Bk. en-Nevevî, *el-Minhâc*, c. 14, s. 28; eş-Şevkani, *Neylül'evtâr*, c. 7, s. 220-1.

4. Bulaşıcılık yoktur ibaresi itikâdî anlamda zayıf olan kimseler içindir. Çünkü bulaşıcılığın varlığı kabul edildiğinde bu kimseler hastalığı da sağlığı da verenin Hz. Allah olduğu inancını yitirip sebepleri esas kabul etmeye yönelebilecektir.
5. Bulaşıcılık yoktur ifadesinden murad aslında cahiliyye döneminde var olan hastalığın sebeplere istinaden yayıldığı düşüncesini kaldırmak ve bütün mahlûkâtın Hz. Allah’ın gücü ve kudretine bağlı olduğu inancını pekiştirmektir.

(لا عَدْوَى ...) beyanı ile ilgili bütün bu değerlendirmeler “bulaşıcılık yoktur” ifadesini içeren hadisleriyle Allah Resulü^(s)’nün fiziksel olarak hastalığın bulaşma imkânının söz konusu olmadığını ifade etmediğini ortaya koymaktadır. Bu beyanı ile Hz. Peygamber, hastalığın Allah’ın fiili değil de tabiatı icabı bulaştığına inanan cahiliye dönemi inancını yıkarak, hastalığın bulaşmasının da Allah’ın fiili olduğunu toplum hafızasına yerleştirmekte ve O yaratmazsa mahlûkâtın kendi kendine bir şey yapmaya muktedir olamayacağına işaret etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in “*Hastalıklı develer, sağlıklıların yanına sokulmasın*”; “*Cüzzamdan, aslandan kaçır gibi kaçınız*” şeklindeki tavsiyeleri de onun, “bulaşıcılığın” olmadığı şeklinde bir kanaate sahip olmadığını göstermektedir. Bu hadisleri de dikkate aldığımızda, mezkûr rivayetlerle hastalığın kendiliğinden, Allah’ın bilgisi haricinde bulaşması inancının reddolunduğuna; sirayetin Allah’ın izni ve iradesi ile gerçekleşebileceği inancının topluma kazandırılması çabasının varlığına şahit olunmaktadır.

Kaynakça

- Ağırman, Cemal, “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2006, c. 10, sayı: 2, ss. 55-106.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefi, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahihî'l-Buhari*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- el-Bâcî, Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd, *el-Münteka: Şerhu Muvatta-ı Malik*, Beyrut 1959.
- el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiü's-sahih*, Darü't-Te'sil, Kahire 2012/1433.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadîs İlmi)*, İslami Araştırmalar Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1982.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlelu'l-varide fi'l-ehadisî'n-nebeviyye*, ed- Dâru İbnü'l-Cevzi, Demmam 1427.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Sedd-i Zerâi”, *DİA*, İstanbul 2009, c. 36, ss. 277-282.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Avvame, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998/1419.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevî el-Ezdî, *Garibu'l-Hadis*, (c. 1-4), Matbaatu Dairatü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1964.

- el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzibu'l-lüga*, Daru İhyau't-Türası'l-Arabi, Beyrut 2001.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halil b. Ahmed b. Amr Ferahidî, *Kitâbu'l-ayn*, tahk.: Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Samerrâî, Daru ve Mektebetü'l-Hilal, Beyrut ts.
- Hatib el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye*, Haydarabad 1357.
- Hattabi, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Garibü'l-hadis*, (c. 1-3), Daru'l-Fikr, Beyrut 1982.
- , *Mealimü's-Sünen*, el-Matabaatü'l-İlmiyye, Haleb 1932.
- el-Herevî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher, *Tehzibu'l-lüga*, (c. 1-15), Daru İhyau't-Türası'l-Arabi, Beyrut 2001.
- Hoplev, Russell, "Contagion in Islamic Lands: Responses from Medieval Andalusia and North Africa", *The Journal for Early Modern Cultural Studies*, 2010, c. X, sayı: 2, ss. 45-64.
- el-Humevdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah, *Tefsiru garib ma fi's Sahihayn el-Buhari ve Müslim*, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1995.
- Hüdür, Fereç, *Kütüb i Sitte'nin Eleştirisi ve Kur'an'a Arzu*, İstanbul 2004.
- el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Suleymân b. Halef, *et-Tadil ve't-tecrih*, Daru'l-liva li'n-neşri ve't-tevzi', Riyad 1986.
- er-Razi, Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriyâ, *al-Havi fi't-Tıb*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meani*, Morocco 1981-1992.
- , *el-İstizkar*, (I-IX), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürçani, *el-Kamil fi dua fâi'r-ricâl*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- İbn Battal, Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik, *Şerhu Sahihü'l-Buhari*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü'l-lüga*, Daru İlmü'l-Melayîn, Beyrut 1987.
- İbn Ebû Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-tadil*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1952.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Musannef*, tahk.: Kemal Yusuf el-Hut, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.
- İbn Faris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-luga*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Tehzibu't-tehzib*, Matbaatu Dairatu'l-Mearif en-Nizami, Haydarabad 1326.
- , *Fethu'l-bari bi-şerhi Sahihü'l-Buhari*, (c. 1-13), Daru'l-Marife, Beyrut 1379.
- , *Hedyü's-sari mukaddimetu Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihü'l-Buhari*, tahk.: Abdulkadir Şeybetü'l-Hamd, Riyad 2001.
- , *Bezlü'l-maun fi fazli't-taun*, tahk.: Ahmed İsam Abdülkadir Katib, Dâru'l-Âsime, Riyad 1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, *el-Muhalla*, (c. 1-12), Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sikatu li-ibn Hibbân*, Dairatu el-Mearifu'l-Osmani, Haydarabad 1973.
- İbn Irakî, Ebu Zur'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdirrahim b. el-Hüseyn, *el-Müdellesin*, Darul Vefa, Beyrut 1995.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Semsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Evvûb ez-Zürâî ed-Dimaskî el-Hanbelî, *Miftahu dari's-saade ve menşuri velayeti'l-ilm ve'l-irade*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- , *et-Tıbbü'n-nebevi*, Dâru'l-Hilal, Beyrut, ts.

- , *Miftahu dari's-saade ve mehsuri velaleti'l-ilm ve'l-irade*, tahk.: Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamid el-Halebi el-Eseri, (I-III), Daru İbn Affan, Kahire 1996.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslamiyy., 1999.
- İbn Mâce. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, es-Sünen, tahk.: Halil Me'mun Şiha, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1996.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut 1414.
- İbn Mencûve, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Muhammed el-İsfahani, *Ricalu sahih-i müslim*, (c. 1-2), Daru'l-Marife, Beyrut 1407.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Tabakatü'l-Kübra*, (c. 1-8), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ, *Mukaddime*, tahk.: Nurettin İtr, Daru'l-Fikr, Beyrut 1986.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *el-Fetava'l-Kübra*, Daru'l-Marife, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *ed-Duafa ve'l-metrukün*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis*, (c. 1-5), Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979.
- İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Zeyyat, Hamid Abdülkadir, Muhammed Ali en-Neccar vd., *el-Mu'cemu'l-Vasit*, (c. 1-2), Daru'd-Da'Ve, Kahire, ts.
- el-İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Tarihü's-sikat*, Daru'l-Bâz, yy., 1984.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi, *İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim*, Mansura 1998.
- el-Kirmânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali, *el-Kevakibü'd-derari fi şerhi Sahihi'l-Buhari*, Kahire 1933.
- el-Kurtûbî, Ebû'l-Abbas Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim, *el-Mufhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, Beyrut 1996.
- Mahmud Muhammed Halil, Ebû'l-Meati Nuri, Ahmed Abdürrezzâk İd, *Mevsuatu ekvali imam Ahmed b. Hanbel fi ricali'l-hadis ve ilelihi*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1997.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Raşid el-Basri es-San'anî, *el-Câmi'*, (c. 1-2), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- el-Madarî, Muhammed b. Ali, *Kitabu'l-mu'lim bi fevaidi Müslim*, (c. 1-3), Beyrut 1992.
- el-Mizzî, Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, (c. 1-35), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980.
- el-Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi, *el-Camiu's-sahih*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955/1374.
- , *el-Küna ve'l-Esma*, (c. 1-2), Medine 1984.
- en-Nevevî, Ebu Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Muri, *el-Minhâc şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, (c. 1-18), Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392.
- Stearns, Justin K. *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2011.
- , “Contagion in Theology and Law: Ethical Considerations in the Writings of Two 14th Century Scholars of Nasrid Granada”, *Islamic Law and Society*, 2007, c. 14, sayı: 1, ss. 109-129.
- ed-Dihlevî, Şah Veliiyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, çev.: M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Neylü'l-evtar şerhi munteka'l-ahbar*, (c. 1-8), Daru'l-Hadis, Mısır 1993.
- et-Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdî Hacrî Mısri, *Şerhu Meanî'l-asar*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1994.

- Taki Osmânî, Muhammed, *Tekmile-i Fethi'l-mülhim bi-şerhi Sahihi Müslim İbnü'l-Haccac el-Kuşeyri*, Darü'l-Ulum, Karaçi 1422.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *es-Sünen*, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, (c. 1-5), Mısır 1975.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *ed-Duafau'l-Kebir*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanu'l-i'tidal fi nakdi'r-ricel*, (c. 1-4), Daru'l-Marife, Beyrut 1963.
- , *el-Muğnî fi'd-duafa*, tahk.: Nurettin Itr, (c. 1-2), Halep 1972.
- , *Tezkiratü'l-Huffaz*, (c. 1-4), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Fevz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Daru'l-Hidaye, Beyrut, ts.
- ez-Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud bin Ömer bin Ahmed, *el-Faik fi garibi'l-hadis*, Daru'l-marife, Lübnan, ts.
- ez-Zerkeşî, Bedruddin, Hz. *Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev.: Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara 2000.
- ez-Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf, *Şerhu'z-Zürkânî ala Muvatta*, tahk.: Taha Abdü'r-Rauf Said, Mektebetü's-Sekafetu'd-Diniyye, Kahire 2003.